

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA
MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI

**ERBO'TAYEVA O'.S., ABDUSHUKUROVA I.Q.
MAMATOV SH.**

O'ZBEKISTON TARIXI

**FANIDAN
MA'RUZALAR MATNI**

GULISTON – 2018

SO`Z BOSHI

O`zbekiston tarixi insoniyat tarixining ajralmas qismi ekanligi, uning asosiy davrlari va taraqqiyotining tadrijiy bosqichlari to`g`risida, ularning uzviy bog`liqligi va davomiyligi, tarixiy voqealarning vorisiyligi va qonuniyligi haqida tasavvurga ega bo`lishi lozim.

- Fanning predmeti, nazariy-metodologik asoslari, manbalari va ahamiyatini, O`zbekiston tarixi jahon tarixining ajralmas qismi ekanligini;

- O`zbekiston insoniyat sivilizatsiyasining qadimiy o`choqlaridan biri, O`rta Osiyo hududida ibtidoiy jamoa tuzumi va uning davrlarga bo`linishini;

- o`zbek davlatchiligining shakllanishi va taraqqiyot bosqichlari, milliy davlatchilik qurilish tajribasini;

- o`zbek xalqining etnik shakllanishi, Buyuk Ipak yo`li shakllanishi va rivojlanish bosqichlarini;

- ilk o`rta asrlardagi o`zbek davlatchiligi, IX-XI asrlardagi o`zbek davlatchiligining ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayotini;

- O`rta Osiyo xalqlari hayotida IX-XII asrlarda yuz bergan uyg`onish davrini;

- ajdodlarimizning jahon sivilizatsiyasiga qo`shgan hissasi, mo`g`ullar istilosi va zulmiga qarshi kurash, Amir Temur va temuriylar davrida o`zbek davlatchiligining yuksalishini;

- Turkistonning xonliklarga bo`linib ketishi, chor Rossiyasining Turkistonni bosib olishi, chorizm istibdodiga qarshi Turkiston xalqlarining kurashini;

- jadidchilik, Turkistonda mustabid sovet hokimiyatining o`rnatilishi, uning mustamlakachilik mohiyatini;

- O`zbekistonda davlat mustaqilligining qo`lga kiritilishi, huquqiy demokratik davlat va fuqarolik jamiyati asoslarining barpo etilishini;

- mustaqillik yillarida O`zbekistonning iqtisodiy, ma'naviy va madaniy taraqqiyoti, O`zbekistonning jahon hamjamiyatidagi o`rnini bilishi kerak.

O`zbekiston tarixida kechgan jarayonlarga nisbatan o`z nuqtai nazariga asosan xulosa chiqara olishi va o`z faoliyati, sohasining jamiyat tarixidagi o`rnini belgilash ko`nikmasiga ega bo`lishi lozim. Yosh avlodda milliy g`oyani, yuksak ma'naviy fazilatlarni shakllantirishda, milliy ong va sog`lom g`ururni uyg`otishda, yoshlarni komil inson qilib tarbiyalashda tarixiy tafakkurning ahamiyati katta.

Dasturni tayyorlashda O`zbekiston Respublikasi Oliy va o`rta maxsus ta'lim vazirligi tomonidan oliy o`quv yurtlari uchun tasdiqlangan o`quv rejasida O`zbekiston tarixini o`qitish bo`yicha tavsiya etilgan 114 (38 soat ma'ruza, 38 soat seminar, 38 soat mustaqil ish) soat dars hajmi hisobga olindi. Viloyatimiz sharoitida talabalar paxta yig`im-terimiga jalb qilinayotgani tufayli auditoriya soatlar hajmi qisqatirildi va 68 soatni tashkil etdi (34 soat ma'ruza, 34 soat seminar). Mustaqil soatlar hajmi esa 2007-2008 o`quv yili uchun tuzilgan va o`quv bo`limi tomonidan taqdim etilgan o`quv reja bo`yicha 56 soat etib belgilandi.

MA`RUZALAR KURSI

1- Mavzu: O`zbekiston tarixi fani predmeti, nazariy-metodologik asoslari va uni o`rganish ahamiyati.

Asosiy savollar:

1. O`zbekiston tarixining fan sifatidagi o`rni, predmeti, o`rganish obyekti, manbalari.
2. O`zbekiston tarixini yoritishning nazariy-ilmiy va metodologik asoslari.
3. O`zbekiston tarixini davrlashtirish.
4. O`zbekiston tarixining komil inson tarbiyalashdagi roli.

1-asosiy savol: O`zbekiston tarixining fan sifatidagi o`rni, predmeti, o`rganish obyekti.

Darsning maqsadi:

1-asosiy savol bayoni:

Tarix fani turli xalqlar qanday yashaganligi, ularning hayotida qanday voqealar sodir bo`lganligi, odamlar hayoti qanday va nima uchun o`zgarib, hozirgiday bo`lib qolganligini o`rgansa, O`zbekiston tarixi esa shu ona-zaminimizda o`tmishda yashagan xalqlarning hayoti va ularning rivojlanishi jarayonida sodir bo`lgan o`zgarishlar, voqealar, ularning turmush tarzi, iqtisodi, madaniyati va shu kabilarni to`laligicha o`rganadigan fandır. Yurtboshimizning shu haqidagi fikrlari katta ahamiyatga egadir.

"Mustaqillikka erishganimizdan keyin xalqimizning o`z yurti, tili, madaniyati, qadriyatlari tarixini bilishga, o`zligini anglashga qiziqish ortib bormoqda. Bu tabiiy hol. Odamzod borki, avlod-ajdodlari kimligini, nasl-nasabini, o`zi tug`ilib voyaga yetgan qishloq, shahar, xullaski, Vatanining tarixini bilishni istaydi.

Hozir O`zbekiston deb ataluvchi hudud, ya'ni bizning Vatanimiz nafaqat Sharq, balki umumjahon sivilizatsiyasi beshiklaridan biri bo`lganini butun jahon tan olmoqda. Bu qadimiy va tabarruk tuproqdan buyuk allomalar, fozilu fuzalolar, olimu ulamolar, siyosatchilar, sarkardalar yetishib chiqqan. Diniy va dunyoviy ilmlarning asoslari mana shu zaminda yaratilgan, sayqal topgan. Eramizgacha va undan keyin qurilgan murakkab suv inshootlari, shu kungacha ko`rku fayzini, mahobatini yo`qotmagan osori atiqalarimiz qadim-qadimdan yurtimizda dehqonchilik, hunarmandchilik madaniyati, me'morchilik va shaharsozlik san'ati yuksak bo`lganidan dalolat beradi. Beshafqat davr sinovlaridan omon qolgan eng qadimgi tosh yozuvlar, bitiklardan tortib, bugun kutubxonalarimiz xazinasida saqlanayotgan 20 mingdan ortiq qo`lyozma, ularda mujassamlashgan tarix, adabiyot, san'at, siyosat, axloq, falsafa, tibbiyot, matematika, fizika, kimyo, astronomiya, me'morchilik, dehqonchilikka oid o`n minglab asarlar bizning beqiyos ma'naviy boyligimiz, iftihorimizdir. Bunchalik katta merosga ega bo`lgan xalq dunyoda kam topiladi. Otabobolarimizning asrlar davomida to`plagan hayotiy tajribalari, diniy, axloqiy, ilmiy qarashlarini o`zida mujassam etgan bu nodir qo`lyozmalarni jiddiy o`rganish davri keldi. Chunki Sho`rolar zamonida tarixiy haqiqatni bilishga intilish rag`batlantirilmas edi, hukmron mafkura manfaatlariga xizmat qilmaydigan manbalar xalq ko`zidan iloji boricha yiroq saqlanardi" (I. Karimov. Tarixiy xotirasiz kelajak yo`q. T.:Sharq,

1998).

Shunday qilib, bizning ongimizdan tashqarida va bizning ongimizga bog`liq bo`lmagan holda mavjud bo`lgan borliq, voqelik O`zbekiston tarixi fanini o`rganish obyektidir. O`zbekiston tarixi faqat turli bilimlar tarzidagi fan emas, balki bir necha asrlar davomida to`planib kelgan o`zaro ichki qonuniyatlar bilan chambarchas bog`langan bilimlar tizimi sifatidagi fandır. Shu ma'noda u o`zining o`rganish obyekti va predmetiga ega bo`lgan mustaqil fandır.

O`zbekiston tarixini o`rganishda manbalarning ahamiyati beqiyos bo`lib, bular moddiy va yozma manbalardir. Tariximizning eng qadimgi, ya'ni yozuvsiz zamonlarga oid davrni o`rganishda arxeologik, antropologik va etnografik manbalar yordamga keladi. Bu manbalar topilmalardan iborat bo`lib, ularga qadimgi manzilgohlar, shaharlar xarobalari, mozor-qo`rg`onlar qoldiqlari, turmush va xo`jalikda ishlatilgan buyumlar, mehnat va jangovar qurollar, turli ashyolar kiradi. Yozma manbalar esa eng qadimgi yozuvlar, bitiklar va kitoblardan iboratdir. Moddiy va yozma manbalar ma'lumotlarini solishtirib, qiyoslab, tarixni talqin etish muhim ahamiyat kasb etadi.

2- asosiy savol: O`zbekiston tarixini yoritishning nazariy-ilmiy va metodologik asoslari

2-asosiy savol bayoni:

Tarixiy voqealarni o`rganish qanday ilmiy-nazariy metodologik asoslarga tayanishining ahamiyati juda katta. Sho`rolar hokimiyati davrida tarixni o`qitish va o`rganish ishlari marksistik metodologiyaga bo`ysundirilgan edi. Har qanday voqeani yoritishga komfirqa mafkuraviyligi, partiyaviylik, sinfiylik nuqtai nazaridan yondoshildi. Oqibatda ko`pgina tarixiy voqea-hodisalar soxtalashtirildi, o`tmish qoralandi, ma'naviy merosimiz, milliy qadriyatlarimiz haqoratlandi. Bu borada mamlakatda hukmron bo`lgan totalitar tuzumning salbiy roli katta bo`ldi. Tarix totalitar tuzum xizmatkoriga, targ`ibotchi va himoyachisiga aylantirilgan edi.

Kishilik jamiyatining tarixiy voqea, hodisalarni o`rganishning muhim nazariy-metodologik asoslaridan biri jamiyat taraqqiyoti qonunlarini ochib beruvchi dialektik metoddir. Inson hayoti, jamiyat taraqqiyoti dialektik jarayondir. Dialektika olam yagona va yaxlit, unda sodir bo`ladigan hodisalar, voqealar umumiy va o`zaro bog`lanishda, uzluksiz harakatda, ziddiyatli taraqqiyotda bo`ladi, deb ta'lim beradi. Dialektik metodologiya har qanday mamlakat tarixini jahon xalqlari tarixi bilan bog`liq holda o`rganishni taqozo etadi. Negaki har bir xalq tarixda milliylik, o`ziga xos betakror xususiyatlari bilan birga jahon tarixi, butun insoniyat taraqqiyoti bilan umumiy bog`lanishdadir.

O`zbekiston tarixi ham, avvalo, O`rta Osiyo mamlakatlari tarixi bilan, qolaversa, bashariyat tarixi bilan chambarchas bog`langan. Shu sababli O`zbekiston tarixini qo`shni mamlakatlar tarixi bilan bog`liq holda o`rganish taqozo etiladi. Boshqa xalqlar tarixini qanchalik yaxshi bilsak, O`zbekiston xalqlari tarixini shunchalik chuqur, har tomonlama o`rganishga imkon yaratiladi, ko`maklashadi.

Tarixiy voqea, hodisalarni o`rganish, tahlil etish va yoritishda xolisona, haqqoniy, adolatli yondashuv muhim metodologik qoidadir. Xolislik qoidasi tarixiy voqea, hodisalarni o`rganayotganda ular bilan bog`liq bo`lgan barcha faktlarning, hech bir

istisnosiz, butun majmuini birga olib tekshirishni, aniq, haqqoniy dalillarga asoslanishini talab qiladi. Tarixiy hodisalarni bir butun holda o'zaro aloqada va munosabatda deb tekshirish lozim.

Tarixni o'rganishda tarixiylik metodologiyasi muhim ahamiyatga ega. Tarixiylik qoidasi voqea, hodisalarni o'z davrining aniq tarixiy sharoitidan kelib chiqqan holda o'rganishni taqozo etadi.

Voqea, hodisalarni o'rganishda tarixiy bog'lanish, tarixiy rivojlanish jarayoniga e'tibor qilmoq zarur. Har bir voqea, hodisani boshqa voqealar, hodisalar bilan bog'lab o'rgangandagina mazkur voqea-hodisaning umumiy tarixiy jarayondagi o'rnini to'g'ri aniqlash, belgilash mumkin bo'ladi. Har bir voqea, hodisaga umumiy tarixiy jarayonning bir qismi, bo'lagi deb qaramoq zarur. Har bir hodisa qanday tarixiy sharoitda, muhitda paydo bo'lganligini, bu hodisa o'z taraqqiyotida qanday asosiy bosqichlarni o'tganligini, keyinchalik u qanday bo'lib qolganligini bilish tarixiylik qoidasining asosiy talabidir. Masalan, ibtidoiy davrda ayrim qabilalarda odamxo'rlik bo'lgan, bu bugungi kun nazaridan baho bersak, vahshiylik, lekin o'sha davr sharoitidan kelib chiqib baho bersak, bu zaruriyat (ilojsizlikdan qilingan harakat) dir.

Tarixiylik metodologiyasi xalqning o'tmishini, hozirgi zamon va kelajagini yagona tabiiy-tarixiy jarayon deb, o'tmish hozirgi zamonni tayyorlaydi, hozirgi zamon kelajakni yaratadi, degan taraqqiyot qonuni asosida qaraydi. Insoniyat ana shunday umumiy yo'ldan borar ekan, istiqbolda porloq hayot qurmoqchi bo'lgan avlod tarix fani orqali o'z o'tmishini yaxshi bilmog'i lozim. O'tmishni, ajdodlarimiz tarixini qanchalik yaxshi bilsak, anglab yetsak, hozirgi zamonni, mustaqilligimiz mazmunini shunchalik mukammal tushunamiz, kelajakni to'g'ri tasavvur etamiz.

Tarixiy jarayonni o'rganishda ijtimoiy yondashuv tamoyiliga rioya etish zarur. Ijtimoiy yondashuv metodologiyasi tarixiy jarayonlarni aholi barcha tabaqalarining manfaatlarini hisobga olgan holda o'rganishni taqozo etadi. Voqealarni alohida bir ijtimoiy tabaqa manfaati nuqtai nazaridan turib tahlil etish, yoritish bir tomonlama yondashuv bo'lib, u tarixni soxtalashtiradi, to'g'ri xulosaga olib kelmaydi. Ijtimoiy yondashuv tamoyili davlat arboblarning, siyosiy kuchlar, partiyalarning tarixiy taraqqiyot darajasiga ko'rsatgan ijobiy yoki salbiy ta'sirini, jamiyatni u yoki bu yo'ldan rivojlanishidagi rolini bilib olishda muhim ahamiyatga egadir.

Xulosa qilib aytganda, ilmiylik, xolislik, tarixiylik metodlari tarixni yoritishning asosiy kaliti hisoblanadi.

3 - asosiy savol: O'zbekiston tarixini davrlashtirish

3 –ASOSIY SAVOL BAYONI :

Ilmiy tadqiqotlarda O'rta Osiyo tarixi va madaniyati bo'yicha turli tipdagi davrlashtirishlar qo'llaniladi. Ijtimoiy-iqtisodiy davrlashtirish ijtimoiy tuzum xarakteridan kelib chiqadi. Bular: ibtidoiy-jamoa, quldorlik, feodal, kapitalistik, sostialistik, demokratik. Ularning O'rta Osiyo tarixida qo'llanilishi maqsadga muvofiq emas. O'rta Osiyo tarixiga to'g'ri keladigan yangi davrlashtirishni ishlab chiqish tarixchilar oldiga qo'yilgan vazifadir.

Arxeologik davrlashtirish asosiy mehnat qurollari nimadan yasalganligiga asoslanadi. Bular: paleolit, mezolit, neolit, eneolit, bronza, temir. Ular, o'z navbatida, bosqichlarga bo'linadi. Masalan, paleolit davri quyi paleolit, o'rta paleolit, yuqori

paleolitga bo`linadi.

Yuqoridagilardan tashqari davlat va sulola nomidan kelib chiqadigan davlat-sulolaviy davrlashtirish ham mavjud. Masalan: ahomoniylar, salavkiylar, yunon-baqtriya, kushon va boshqalar.

Tarixiy xronologik mutlaq davrlashtirish esa aniq davrlashtirishga asoslanadi. Masalan, antik davr - er.av. IV - er. IV asrlari, ilk o`rta asrlar -V-VIII asrlar, rivojlangan o`rta asrlar -IX-XIII asrlar, so`nggi o`rta asrlar -XIV-XVII asrlar va hk.

Tarixiy xronologik nisbiy davrlashtirish umumiy tushunchalarga asoslanib, katta xronologik davrlarni o`z ichiga oladi: eng qadimgi, arxaik, antik, ilk o`rta asrlar, o`rta asrlar, so`nggi o`rta asrlar, yangi, eng yangi davrlar.

Tarixiy madaniy davrlashtirish hukmron (asosiy) madaniyat belgisiga qarab aniqlanadi. Masalan: ellinistik davr.

Etnik davrlashtirish asosida qabilaviy mansublikka asoslangan davrlashtirish yotadi. Masalan: sak, eron, eftalit, turk, arab, o`zbek davrlari.

Diniy davrlashtirish asosida u yoki bu davrda hukmron bo`lgan din, e`tiqod yotadi. Masalan: otashparastlik, buddaviylik, musulmon davrlari. O`rta Osiyo tarixini musulmon dinigacha va musulmon davrlariga bo`lish fanda keng tarqalgan. Bu o`ziga xos qadimgi va ilk o`rta asrlar davrini o`rta asrlar davridan ajratib turuvchi belgi sifatida ham qabul qilingan.

Bulardan tashqari O`rta Osiyo tarixida lokal davrlashtirishlar ham qo`llaniladi. Masalan: O`rta Osiyoning janubi uchun Kushon, O`rta Osiyoning markazi va shimoli uchun Qang`uy davrlashtirishlari qo`llaniladi.

4 - asosiy savol : O`zbekiston tarixining komil inson tarbiyalashdagi roli.

4- asosiy savol bayoni:

"Ma'naviyatini tiklashi, tug`ilib o`sgan yurtida o`zini boshqalardan kam sezmay boshini baland ko`tarib yurishi uchun insonga, albatta, tarixiy xotira kerak. Tarixiy xotirasi bor inson irodali inson. Kim bo`lishidan qat'iy nazar, jamiyatning har bir a'zosi o`z o`tmishini yaxshi bilsa, bunday insonlarni yo`ldan urish, har xil aqidalar ta'siriga olish mumkin emas. Tarix saboqlari insonni xushyorlikka o`rgatadi, irodasini mustahkamlaydi". Respublikamiz Prezidenti I.Karimovning bu so`zlari komil insonni tarbiyalashda Vatan tarixini xolisona va haqqoniy o`rganish naqadar muhim ekanligining dalilidir.

Har tomonlama yetuk, komil insonni tarbiyalashda O`zbekiston tarixining o`rni kattadir. Komil inson tushunchasiga yurtboshimiz yana shunday ta'rif beradilar: "Komil inson deganda biz, avvalo, ongi yuksak, mustaqil fikrlay oladigan, xulq-atvori bilan o`zgalarga ibrat bo`ladigan bilimli, ma'rifatli kishilarni tushunamiz. Ongli, bilimli odamni oldi-qochdi gaplar bilan aldab bo`lmaydi, u har bir narsani aql-mantiq tarozisiga solib ko`radi, o`z fikr-o`yi, xulosasini mantiq, asosida qurgan kishi yetuk odam bo`ladi".

Bugungi kunda xalqning, ayniqsa, yoshlarning ma'naviy ruhini mustahkamlash va rivojlantirish borasidagi ishlar davlatning oldida turgan muhim vazifalardan biri bo`lib qolmoqda. Ma'naviyat, ma'naviy barkamollik shundaygina kishi ruhiga kirib qolmaydi. Unga har kuni va har soatda tinmay mehnat qilish orqali yetishish mumkin. Bu xayrli ishda O`zbekiston tarixini o`rganishning o`rni beqiyosdir. Milliy

qadriyat, ma'naviyat, madaniyat umumbashariy qadriyat, ma'naviyat va madaniyatining sarchashmasidir. Ana shu sarchashma ma'lum makonda, ya'ni Vatanda vujudga keladi. Shunday ekan, milliy qadriyat va madaniyat bevosita vatanparvarlik bilan uzviy aloqadorlikdadir.

Turkiston xalqlari tarixi insoniyatning eng olijanob orzu-umidlari, ezgu niyatlarini o`zida mujassamlashtirgan ana shunday vatanparvarlik his-tuyg`ulari bilan to`lib-toshgan, desak mubolag`a bo`lmas. To`maris, Spitamen, Muqanna, Temurmalik, Jaloliddin Manguberdi, Sohibqiron Amir Temur, Bobur, Dukchi Eshon, Qo`chqor Turdiyev, Sobir Rahimov... yana qancha dovyurak qalblar...”

Jafokash xalqimizning azaliy orzusi milliy mustaqillikka erishganimiz tufayli Amir Temur asos solgan buyuk davlat tarixini o`rganishga bag`ishlangan mavzuni o`tishning o`zi vatanparvarlik tarbiyasi uchun katta original faktik ma'lumotlardan foydalanish imkoniyatlariga egamiz. Bugungi kunda Amir Temurga bag`ishlangan xalqaro konferensiyalar o`tkazilib, uning shaxsiga xolisona ta'rif berilgan. So`nggi yillarda Bo`riboy Ahmedov kabi teran tarixchi olimlarimiz qatori Mirmuhsin, Muhammad Ali, Yavdat Ilyosovlar kabi yozuvchilarimiz tarixiy mavzularda yetuk asarlar yaratib, milliy qadriyatlarimizni anglab olishimiz va yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda o`zlarining munosib hissalarini qo`shmoqdalar.

2 - Mavzu: Markaziy Osiyo insoniyat sivilizatsiyasining o`choqlaridan biri Asosiy savollar :

1. Jahon sivilizatsiyalari tizimida O`rta Osiyo sivilizatsiyasining o`rni.
2. O`rta Osiyo hududida ibtidoiy jamoa tuzumi. Antropogenez jarayonlari.
3. Ibtidoiy tasviriy san'at.
4. Bronza davri yutuqlari.

1-asosiy savol: Jahon sivilizatsiyalar tizimida O`rta Osiyo sivilizatsiyasining o`rni.

1-asosiy savol bayoni:

Hozirgi kunga kelib, Vatan tarixiga bo`lgan diqqat-e'tibor nihoyatda kuchaygan bir davrda, O`zbekiston hududlari eng qadimgi davrlardan boshlab jahon sivilizatsiyasining o`choqlaridan biri ekanligiga hech qanday shubha qolmadi. Undan tashqari, nafaqat O`zbekiston, balki butun O`rta Osiyo hududlarida olib borilayotgan keng miqyosdagi tadqiqot ishlarining natijalari ham Vatanimizning jahon sivilizatsiyasida tutgan yuqori o`rnini yana bir bor tasdiqlaydi.

Dunyoning turli burchaklarida yashaydigan xalqlarning tarixning turli davrlarida, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy jarayonlarda erishgan yutuqlari hamda taraqqiyot bosqichiga ko`tarilishini SIVILIZATSIYA tushunchasi o`zida aks ettiradi. Bu taraqqiyot bosqichi insoniyatning paydo bo`lishi va rivojlanishi, jamiyat rivojlanish darajasi, moddiy va ma'naviy madaniyatning yuksalishi, qabilalar va xalqlar o`rtasidagi o`zaro munosabatlar bilan izohlanadi.

O`rta Osiyo sivilizatsiyasi turli hududlarda turli davrlarda paydo bo`ldi va rivojlandi. Misol uchun, janubiy hududlarda yashagan qadimgi qabilalar mil.av. VI ming yillikdayoq dehqonchilikka o`tib, unumdor xo`jalikni rivojlantirgan bo`lsa, bu davrda shimoliy hududlardagi qabilalar, asosan, ovchilik, baliqchilik va chorvachilikning ilk shakllari bilan shug`ullanganlar. Bu notekislik jarayonini tabiiy-

geografik sharoitlar va o'zaro munosabatlar bilan izohlash mumkin. Bu o'rinda O'rta Osiyoning cho'l va dasht hududlari hamda tog'oldi va daryo vohalari hududlarining rivojlanish darajasidagi madaniy notekislikni taqqoslab ko'rish (Kopetdog', Hisor, Zarafshon tog' oldi hududlari hamda Qizilqum, Qoraqum, Qashqadaryo va Zarafshon vohasining dasht hududlari) muhimdir.

Undan tashqari O'rta Osiyoda turli-tuman madaniyat yaratgan qadimgi aholining neolit davridayoq, ya'ni mil.av. VI-IV ming yilliklardagi o'zaro munosabatlari va bu aholining Sharqdagi, dastavval, Old Osiyodagi boshqa qadimgi sivilizatsiya o'choqlari bilan uzviy aloqada bo'lishi ham mahalliy sivilizatsiyaning rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatgan.

2- asosiy savol: O'rta Osiyo hududida ibtidoiy jamoa tuzumi. Antropogenez jarayonlari.

2-asosiy savol bayoni:

Ibtidoiy jamoa tuzumi kishilik jamiyati taraqqiyotidagi eng uzoq davom etgan va eng qadimgi davrdir. Bu davrni yozma manbalar asosida o'rganib bo'lmaydi. Shuning uchun ham bu davrni chuqur o'rganishda arxeologiya, etnografiya, antropologiya kabi fanlarning ahamiyati beqiyosdir. Qadimgi odamlar o'z faoliyati davrida atrof-muhitga ta'sir ko'rsatib, kundalik hayotda o'ziga zarur bo'ladigan mehnat qurollari yasagan, yashash uchun makonlar tanlagan, keyinchalik esa boshpanalar qurganlar. O'z navbatida bu jarayonlar inson faoliyatiga ta'sir ko'rsatgan.

Hozirgi paytda O'rta Osiyo hududi ibtidoiy jamiyat rivojlanishining alohida bosqichlari quyidagi davrlarga bo'linadi:

1. Paleolit ("palayos" - qadimgi, "litos" - tosh) davri; bundan taxminan 800 ming yil ilgari boshlanib, 15-12 ming yil ilgari tugaydi; u quyidagi bosqichlarga bo'linadi:

- ilk paleolit -Ashel davri, 800-100 ming yilni o'z ichiga oladi;
- o'rta paleolit - Mustye davri, mil.avv. 100-40 ming yilliklar;
- so'nggi paleolit - miloddan avvalgi 40-12 ming yillik.

2. Mezolit ("mezos" - o'rta, "litos" -tosh) davri miloddan avvalgi 12-7 ming yilliklar.

3. Neolit ("neos" - yangi, "litos"-tosh) davri - miloddan avvalgi 6-4 ming yilliklar.

4. Eneolit (mis-tosh) davri - miloddan avvalgi 4 ming yillikning oxiri -3 ming yillikning boshi.

5. Bronza davri - miloddan avvalgi 3-2 ming yilliklar.

6. Temir davri - miloddan avvalgi 1 ming yillik boshlaridan.

O'zbekiston hududlaridagi eng qadimgi odamlarning manzilgohlari Farg'ona vodiysidagi Selungur, Toshkent viloyatidagi Ko'lbuloq, Buxorodagi Uchtut makonlaridan topilgan. Bu davr odamlari toshlardan qo'pol qurollar (chopperlar) yasab, termachilik va jamoa bo'lib ov qilish bilan shug'ullanishgan. Ilk paleolit davri odamlari jismoniy jihatdan ham, aqliy jihyatdan ham hozirgi odamlardan farq qilishgan. Ular tabiat oldida ojiz bo'lib, unda tayyor bo'lgan mahsulotlarni o'zlashtirganlar. Ular na diniy tushunchani, na dehqonchilikni va na chorvachilikni bilganlar.

O'rta paleolit davri makonlari Toshkent vohasidagi Obirahmat, Xo'jakent, Samarqanddagi Omonqo'ton, Boysun tog'laridagi Teshiktosh makonlaridan topilgan.

Obirahmat makoni yoysimon shaklda bo`lib, bu yerda 10 metr qalinlikdagi 21 ta madaniy qatlam aniqlangan. Topilmalar orasida nukleuslar, parrakchalar, o`tkir uchli sixchalar, qirg`ichlar uchraydi, shuningdek, turli hayvonlar suyaklari ham ko`pchilikni tashkil etadi. Yana bir mashhur yodgorlik Teshiktosh g`or makoni bo`lib, bu yerdan turli-tuman qurollar va hayvon suyaklaridan tashqari, 9-10 yashar bolaning qabri qazib ochildan. Qabrdagi murdaning yoniga turli tosh qurollari va arhar shoxi qadab qo`yilgan.

O`rta paleolit davriga kelib ibtidoiy jamiyat odamlarining mehnat qurollari takomillashib, turmushida yangi unsurlar paydo bo`la boshlaydi. Eng muhimi, ibtidoiy to`dadan urug`chilik jamoasiga o`tish boshlanadi. Shimoldan ulkan muzlik siljib kelishi natijasida olov kashf etiladi. Odamlar o`choqlar atroflarida to`planib, ibtidoiy turar-joylarga asos soladilar. Jamoa bo`lib ov qilish paydo bo`ldi.

So`nggi paleolit qadimgi tosh asrining so`nggi bosqichidir. Bu davrga oid makonlar Ohangarondagi Ko`lbuloq, Toshkentning g`arbidagi Bo`zsuv-I hamda Samarqand shahridan topilgan. Ulardan topilgan topilmalar orasida qirg`ichlar, kesgichlar, sixchalar, pichoqlar, bolg`alar kabi qurollar bor. Bu davrga kelib odamlar faqat tog`li hududlarga emas, tekisliklarga ham tarqala boshlaydilar. Bu davrning eng katta yutug`i urug`chilik tuzumiga (matriarxat) o`tilishidir.

Mezolit davri yodgorliklari Surxondaryodagi Machoy g`or-makonidan, Markaziy Farg`onaning ko`pgina yodgorliklaridan topib o`rganilgan. Bu davrga kelib, muzlik yana shimolga qaytadi. Hayvonot va o`simlik dunyosida katta o`zgarishlar sodir bo`ladi. Insoniyat o`z tarixidagi dastlabki murakkab moslama – O`Q-YOYNI kashf etadi. Mezolit davri qurollari paleolitga nisbatan ixchamligi va sifatligi bilan farq qiladi. Mezolit davri qabilalari asosan ovchilik va termachilik xo`jaligi yuritganlar. Bu davrning oxirlariga kelib, dastlabki uy chorvachiligi yoki hayvonlarni xonakilashtirish boshlanadi.

Neolit davriga kelib, qadimgi qabilalar hayotida katta-katta o`zgarishlar sodir bo`ladi. Bu davr odamlari aksariyat hollarda daryo sohillari va tarmoqlari yoqasida, ko`llar bo`yida yashab, tabiiy imkoniyatlardan kelib chiqib, baliqchilik va ovchilik yoki dehqonchilik va chorvachilik hamda qisman hunarmandchilik bilan shug`ullanganlar. Eng katta yutuqlardan biri - KULOLCHILIKning paydo bo`lishidir. Shuningdek, bu davrga kelib, to`qimachilik va qayiqsozlik ham paydo bo`ladi. Neolit davri qabilalari xo`jalik shakllariga qarab, quyidagi madaniyatlarga bo`linadi: Joytun madaniyati, Kaltaminor madaniyati, Hisor madaniyati.

JOYTUN madaniyati. Janubiy Turkmaniston hududidagi mil.avv. VI-V ming yilliklarga oid madaniyat. Bu yerdan O`rta Osiyodagi birinchi paxsa uylar qoldiqlari, sopol idishlar namunalari aniqlangan. Aholisi, asosan, dehqonchilik, chorvachilik va qisman ovchilik bilan shug`ullangan.

KALTAMINOR madaniyati qadimgi Xorazm hududidan topilgan bo`lib, mil.avv. V-VI ming yilliklarga oiddir. Topilmalar Kaltaminor qabilalarining baliqchilik, ovchilik va qisman hunarmandchilik bilan shug`ullanganligidan dalolat beradi.

HISOR madaniyati. Asosan Hisor-Pomir tog`laridan topilgan. Mil.avv. V-IV ming yilliklarga oid. Hisorliklar sopol idishlar yasab, asosan, chorvachilik, ovchilik, qisman termachilik bilan shug`ullanganlar.

Eneolit - mis-tosh davrida odamlar dastlabki metall bilan tanishdilar. Bu davrga kelib, mis qurollar ancha takomillashgan bo'lsa-da, undan og'ir mehnat qurollari yasashning imkoni yo'q edi. Misdan, asosan, uy-ro'zg'or buyumlari, taqinchoqlar va harbiy qurollar yasalgan. Eneolit davri yodgorliklari Buxoro viloyatining Lavlakon, Beshbuloq, Uchtut (mis koni) mavzelerida, Samarqand atroflarida (Sarazm madaniyati) topib tekshirilgan. Bu davrga kelib, dehqonchilik O'rta Osiyoning shimoli-sharqiy hududlariga ham yoyiladi.

Hozirgi kunda ibtidoiy jamoa tuzumining turli bahslarga sabab bo'layotgan muammolaridan biri - antropogenez- odamning paydo bo'lishi va rivojlanishidir. Turli hududlarda qadimgi zamonlarda yashagan ilg'or mutafakkirlar odamning paydo bo'lishi haqida ilmiy ta'rifga yaqin fikrlarni bayon etganlar. Ular asosan, insoniyat hayvonot olamidan ajralib chiqqan degan fikrni bildiradilar. Insonning paydo bo'lishi millionlab yillar davom etgan rivojlanish jarayonining natijasidir. Eng qadimgi qazilma odam qoldiqlari Sharqiy Afrikadan (Olduvay), Indoneziyadan (Yava - pitekanthrop), Xitoydan (sinantrop), Germaniyadan (Geydelberg) topib tekshirilgan. Keyingi zamonaviy odamga ancha yaqin bo'lgan odam qoldiqlari dastlab Neandertal (Germaniya) vodiysidan topilgan (O'zbekistohdagi Teshiktosh).

O'rta tosh davrida birinchi navbatda mehnat jarayonida inson tafakkurining rivojlanishi natijasida neandertal qiyofasida odamlar hozirgi qiyofadagi odamlarga aylana boshladilar. Ular jismoniy jihatdan kamol topib, hozirgi qiyofadagi kishilar vujudga keldi va shu bilan antropogenez jarayoni tugadi (kromanyon ko'rinishidagi odamlar). Odamning paydo bo'lishi yerdagi eng buyuk hodisalardan biri bo'lib, u dastlab toshdan oddiy to'qmoq yasagan bo'lsa, uzluksiz mehnat, intilish natijasida yuksak madaniyat yaratish darajasiga yetib keldi.

3-asosiy savol: Ibtidoiy tasviriy san'at.

3- asosiy savol bayoni:

Dunyo tarixida ibtidoiy tasviriy san'at, xususan, g'orlarning devorlariga turli tasvirlar chizish so'nggi paleolit davriga oiddir. O'rta Osiyoda g'orlar, o'ngurlar va qoyatoshlarga ishlangan rasmlar mezolit davrida paydo bo'ldi. Neolit davriga kelib esa rivojlangan bosqichga ko'tarildi. Kaltaminor, Hisor va ayniqsa, Joytun madaniyatiga mansub yodgorliklardan ibtidoiy san'atning namunalari topilgan. O'rta Osiyoning tog'lik hududlarida tarqalgan qoyatosh rasmlari ishlanish usuliga ko'ra ikki xil. Bir xillari bo'yoq (oxra) bilan, ikkinchi xillari esa urib-o'yib ishqalash, chizish usuli bilan ishlangan rasmlardir (petrogliflar).

O'zbekistondagi qoyatosh rasmlarining eng nodir namunalari Zarautsoy, Sarmishsoy, Bironsoy, Ko'ksaroy, Takatosh, Teraklisoy kabilar bo'lib, ular yuzdan ziyoddir. Bu yerdagi qoyatoshlarda O'zbekistonning qadimgi va hozirgi hayvonot olami vakillarining rasmlarini kuzatish mumkin. Ular ibtidoiy buqalar, sherlar va yo'lbaralar, qoplon, tulki va bo'rilar, bug'u va jayron kabilaridir. Rasmlar orasida o'q-yoy, uzun qilich, xanjar, dubulg'a, qopqon kabi narsalar ham ko'pchilikni tashkil etgan.

Eng qadimgi rasmlar Zaratoydagi (Surxondaryo) bo'lib, bu rasmlar mezolit-neolit, ya'ni mil.avv. VIII-IV ming yilliklarga oiddir. Cho'l (dasht) bronza asri qabilalarining manzilgohi Jizzax yaqinida topilgan. Bu yerda Sayxonsoydagi

qoyalarning birida qadimgi rassomlar tomonidan qoldirilgan qoyatosh rasmlari (petrogliflar)ning butun bir galereyasi mavjud. Qoyatosh rasmlari orqali o`sha davr odamlarining ov, mehnat va jangovar qurollarini bilib olishimiz mumkin. Shuningdek, qoyatosh rasmlar qadimgi ajdodlarimizning g`oyaviy qarashlari, diniy e`tiqodlarini o`rganishda muhim ahamiyatga ega.

4-asosiy savol: Bronza davri yutuqlari.

4-asosiy savol bayoni:

Ko`pchilik tadqiqotchilarning fikrlariga qaraganda, bronzaning vatani Kichik Osiyo va Mesopotamiya bo`lgan. Mil.avv. II ming yillikka kelib, O`rta Osiyo hududlarida ham bronza qurollari keng tarqaladi. O`zbekiston hududlarida bronza davri yodgorliklari ko`plab uchraydi. Bu davrga mansub madaniyat izlari dastlab Xorazm, keyinroq esa Zarafshon va Qashqadaryo hamda Farg`ona vodiylaridan topilgan.

Ulardan eng yiriklari Tozabog`yob, Zamonbobo, Sopollitepa, Jarqo`ton, Chust, Amirobod yodgorliklaridir. Bu yodgorliklarda olib borilgan tadqiqotlar shundan dalolat beradiki, bronza davrida kishilik jamiyati madaniy taraqqiyotida katta-katta o`zgarishlar sodir bo`ladi. Aholi xo`jalik yuritishning muayyan ko`rinishlariga, ya'ni vohalarda, ko`llar, daryolar va soylar bo`ylarida dehqonchilikka, dasht va tog`oldi hududlarda chorvachilikka (MEHNATNING DASTLABKI YIRIK TAQSIMOTI) o`tib oldi.

Bu davrga kelib, O`rta Osiyoning ijtimoiy tuzumida ham o`zgarish jarayonlari bo`lib o`tdi. Urug`chilik tuzumi bronza davrida ham davom etgan bo`lsa-da, ona urug`ining mavqei yo`qolib bordi. Metall eritish va xo`jalikning rivojlanishi natijasida jamiyatda erkaklar mehnati va mavqei birinchi darajali ahamiyatga ega bo`lib bordi. Bundan shunday xulosa chiqarish mumkinki, bronza davri jamiyat taraqqiyotida dehqonchilik, chorvachilik, ovchilik va hunarmandchilikning rivojlanishida erkaklar yetakchilik qilganlar. Ayollar erkaklar ishlab chiqargan narsalarni iste'mol qilishda ishtirok etsalar ham, unga egalik qilishdan mahrum bo`ladi. Ishlab chiqarishda hukmronlik qilish shu tariqa erkaklar qo`liga o`tadi va ona urug`i tuzumi o`rnini ota urug`i (**PATRIARXAT**) tuzumi egallaydi.

Bronza davriga kelib, ishlab chiqaruvchi kuchlarning o`shishi, mehnat unumdorligining oshishi natijasida ayrim kishilar qo`lida boyluk (dehqonchilik qurollari, dehqonchilik va chorvachilik mahsulotlari va boshqalar) to`planib borgan bo`lsa, ba'zi birlari qashshoqlashib, ularga qaram bo`lib boradi. Dastlab mulkiy tabaqalanish, keyin esa ijtimoiy tabaqalanish natijasida urug`chilik tuzumi harobalarida sinfiy jamiyat paydo bo`ladi.

3-Mavzu: O`zbek xalqining etnik shakllanishi

Asosiy savollar:

1. O`rta Osiyoning qadimgi aholisi
2. O`zbek xalqi etnogenezining davrlari

1-asosiy savol: O`rta Osiyoning qadimgi aholisi.

1-asosiy savol bayoni:

Har bir xalqning o`z kelib chiqishi va rivojlanish tarixi bor. O`zbek xalqining ham uzoq va voqeliklarga boy tarixi mavjud bo`lib, u xalq bo`lib shakllangunga qadar uzoq va murakkab etnik jarayonlarni boshidan kechirdi. Umuman olganda, hozirgi kunda xalqlarning kelib chiqishi - etnogeneziga e`tibor, ayniqsa, kuchayganki, bu holat millatlar ichida o`z-o`zini anglash jarayonining o`sganligi, o`z tarixi, o`tmishiga qiziqishning oshganligi, yangi mustaqil davlatlar paydo bo`lishi bilan o`z ifodasini topadi.

Mustaqillik sharofati ila o`tmishimiz, tariximizga bo`lgan munosabat tubdan o`zgardi. Tariximizni, boy o`tmishimizni ilmiy, xolisona tarzda bayon qilish zamon talabiga aylandi. Prezidentimiz I.A.Karimovning 1998 yil iyul oyida bir guruh olimlar bilan o`tkazgan uchrashuvida, O`zR Vazirlar Mahkamasining "O`zR Fanlar Akademiyasi Tarix instituti faoliyatini takomillashtirish to`g`risidagi" 1998 yil 27 iyul qarorida va Prezidentimizning tarixiy o`tmishimizni o`rganish muammolariga bag`ishlangan "Tarixiy xotirasiz kelajak yo`q" asarida o`zbek xalqining tarixini ilmiy, haqqoniy tarzda bayon qilish, tarixiy tadqiqotlarga keng ko`lamda yo`l ochib berish, ko`plab muammolarni hal etish masalalari ko`rib chiqildi.

O`zbek xalqining kelib chiqishi tarixi hozirgi kunda tariximizda ilmiy asosda tamomila yangidan ko`rib chiqilishi kerak bo`lgan masalalardan biridir. Prezidentimiz ta`kidlaganidek, "biz xalqni nomi bilan emas, balki madaniyati, ma`naviyati orqali bilamiz, tarixining tag-tomirigacha nazar tashlaymiz". Uch ming yillikdan ziyod davlatchilik tarixiga ega bo`lgan xalqimizning ildizlari asrlar qa`riga borib taqaladi.

O`zbekiston O`rta Osiyoning qadimdan o`troq dehqonchilik madaniyati o`choqlari tarkib topgan hududda joylashgan. Diyorimiz shu bois arxeologik va me`morchilik yodgorliklarga boy. Farg`ona vodiysining Selung`ur g`oridan topilgan qadimgi tosh davriga oid topilmalar va Teshiktoshdan topilgan o`rta paleolit davriga oid odamzod qoldiqlari bizning yurtimiz Afrika va Old Osiyo bilan bir qatorda insoniyat paydo bo`lgan hududlar tarkibiga kirganligi hozirgi kunda uzil-kesil isbotlandi. Shuningdek, mezolit davriga (o`rta tosh davri) oid Machay g`oridan topilgan yodgorliklar, neolit (yangi tosh) davriga oid ovchilik va baliqchilik madaniyatini o`zida jam qilgan Kaltaminor, janubdagi ilk dehqonchilik madaniyatiga oid bo`lgan Joytun, Hisor tog` madaniyati, bronza davriga oid bo`lgan xilma-xil Chust, Zamonbobo, Sopollitepa, Sarazm, Dalvarzintepa madaniyatlari o`lkamizda qadimgi ajdodlarimiz xo`jaligining jadallik bilan rivojlanganligini isbot qiladi.

O`lkamiz qadimgi tosh va bronza davrlarida qanday nom bilan atalganligi bizga noma`lum. Ilk bora O`rta Osiyo aholisi xususidagi ma`lumotlar Yaqin Sharq va antik davr yunon-rim manbalarida tilga olinadi. Yunon tarixchilarining ma`lumotlariga qaraganda, Evroosiyoning Qora dengizdan Oltoygacha bo`lgan hududida yashovchi ko`chmanchi qabilalar umumiy "skiflar" nomi bilan atalgan. Grek tarixchisi Gerodot ularga: "bu xalqlar qadimiylkda misrliklardan qolishmaydi", deb yuqori baho bergan edi. Pliniy O`rta Osiyo hududlarida 20 ga yaqin qabilalar borligi xususida o`z asarida eslab o`tadi. Yozma manbalarda

skiflarning ikkita yirik qabilasi: saklar va massagetlar xususida ko'proq gap boradi. Ahmoniy mixxat yozuvlarida saklar uchta qismga bo'lib ko'rsatiladi (xaomavarka, tigraxauda, saka-tiay-tara-darayya). Massagetlar xususida ham turlicha fikrlar mavjud bo'lib, ular ko'chmanchi chorvador harbiy qabilalar bo'lganligi ta'kidlanadi.

O'rta Osiyoda qadimdan 2-xil: sharqiy-eroniy tilda so'lashuvchi aholi va turkiy tilda so'zlashuvchi qabilalar mavjud edi. O'zbek xalqining qadimgi aholisini xuddi shu ikki bo'lak tashkil etgan. Mil.avv. II-1 asrlarda va eramizning boshlarida esa uzoq davom etgan etnik jarayon natijasida hozirgi zamon o'zbek xalqiga xos bo'lgan «ikki daryo oralig'i tipi» (Amudaryo, Sirdaryo) dagi irq (Fergantrop) kishilari yuzaga keldilar. Milodning IV asrlariga kelib, bu tip kishilari hozirgi O'zbekiston hududining katta qismida uchray boshladi. Eron Ahmoniylarining O'rta Osiyoni bosib olishlari, so'ngra Makedoniyalik Iskandarning harbiy yurishlari mahalliy aholi etnogeneziga sezilarli ta'sir etmadi. Mil-av. I asr va eramizning IV asriga qadar O'rta Osiyoda ko'chmanchi yuechjilar, xioniylar, eftalit qabilalarining kirib kelishi davri bo'ldi. Xuddi shu davr yangi feodal munosabatlarning ham shakllanish davri bo'ldi. Yuqoridagi qabilalar turkiy tildagi qabilalar bo'lib, ularning kirib kelishi turkiylashuv jarayonini yanada kuchaytirdi.

2-asosiy savol: O'zbek xalqi etnogenezining davrlari

2-asosiy savol bayoni:

Eramizning 551 yilida Oltoyda yangi davlat - Turk hoqonligi yuzaga keldi. Turk hoqonligi hukmdori Mukan hoqon (554-576 y.y.) va uning amakisi Istami yabg'ularning O'rta Osiyoga yurishlari, VI asrning 50-yillar oxiri va 60-yillarda, ayniqsam kuchaydi. 568 yili O'rta Osiyo batamom ular qo'lga o'tdi. Turk hoqonligi davrida o'lkamizga turkiy xalqlarning kirib kelishi tezlashdi. Ular avval qo'riq, o'zlashtirilmagan yerlarga, mahalliy aholi yashaydigan qishloqlarga yaqinlashib, yerli xalq madaniy-xo'jalik yutuqlari ta'sirida yarim o'troq va ko'p hollarda o'troq turmush kechirishga, ular bilan iqtisodiy va madaniy aloqani kuchaytirishga moyassar bo'ldilar. Natijada Xorazm, Farg'ona, So'g'dning katta qismida turkiylashish jarayoni kuchaydi.

VI asrning 60-70 yillarida turkiy xalqlar Buxoro vohasi va hatto Shimoliy Afg'oniston hududlariga ham borib o'rnasha boshladilar. Buning natijasida mahalliy aholi bilan o'zaro yaqinlashuv va qon-qarindoshchilik aloqalarining rivojlanishi jarayoni sodir bo'la boshladi. VII asrdan boshlab esa turkiy xalqlarning yangi guruhlarini ancha osoyishtalik bilan ichki hududlarga borib o'rnasha boshladilar. Bu jarayonni to'xtatish uchun hech bir siyosiy kuch maydonga chiqmadi. Aksincha, mahalliy aslzodalar, ayniqsa, So'g'd zodagonlari turk hoqonlari himoyasida o'z savdo-sotiq ishlarini rivojlantirib, undan katta daromad olar edilar. Turkiy aholi son jihatdan ko'payib, ularning mahalliy aholi o'rtasidagi etnik qatlami tobora qalinlashib bordi. Ayniqsa, turkiy qatlam VII-VIII asrlarda Shosh va Farg'onada ustun darajaga ega edi. Garchi G'arbiy Turk hoqonligi 659 yilga kelib, parchalanib ketsa-da, turklarning ta'siri o'lkada saqlanib qoldi.

VII asr boshida arablarning O'rta Osiyoga bostirib kirishi mahalliy aholi

etnogeneziga deyarli ta'sir ko'rsatmadi. Arablar turklardan siyosiy hukmronlikni tortib olib, turkiy xalqlarning O'rta Osiyoga kirib kelish jarayoniga chek qo'ya boshladilar. Turklarning mahalliy aholi bilan aralashib ketishi, ularning tobora o'troq hayot tarziga o'tishi holati yuz berdi. Turkiy til tobora keng tarqala boshladi. Arablar turkiy xalqlar ta'sirini sindirish maqsadida Movarounnahrni eronliklarga yaqinlashtirish siyosatini tutdilar. Shu maqsadda O'rta Osiyoga VIII-IX asrlarda arablar va eroniy oilalarni ko'chirib keltirib, joylashtirish siyosatini yurgizdilar. Turklar o'z ta'sirlarida Yettisuvni saqlab qoldilar, xolos.

Shunday qilib, o'zbek xalqi etnogenezining birinchi davri VI-VIII asrlardagi etnik jarayonlar, o'zbek xalqi shakllanishining ikkinchi muhim davri IX-XII asrlar hisoblanadi. X asrning oxirlarida turkiy etnik qatlamning Movarounnahrning barcha hududlarida ustunligini ta'minlovchi tarixiy voqealar sodir bo'ldi. Arg'u, tuxsi, qarluq, tagil, yag'mo qabilalarining ittifoqidagi Qoraxoniylar davlati yuzaga kelib, bu davlat 999 yili Movarounnahrni o'z qo'lga kiritdi. Qoraxoniylar davlatida qarluq-chigil turkiy til lahjasi keng tarqaldi. Keyinchalik shu til asosida adabiy turkiy til yuzaga kelib, uni Mahmud Qoshg'ariy "eng ochiq va ravon til" deb atagan edi. Turkiy tilda IX-XII asrlar mobaynida bir qator asarlar yozilgan bo'lib, Ahmad Yugnakiyning (775-869) "Hibatul-haqoyiq" (Haqiqatlar tuhfasi) dostoni, Yusuf Xos Hojib (IX asr)ning "Qutadg'u bilik" (Saodatga yo'llovchi bilim) asari, Mahmud Qoshg'ariyning mashhur "Devonu lug'otit-turk" asari, Ahmad Yassaviyning (1041-1167) "Hikmatlar" hamda "O'g'uznoma"si, "Alpomish", Go'ro'g'li" kabi dostonlar shular jumlasidandir.

Movarounnahr va Xurosonning forsiy-dariy tilida so'zlashuvchi aholisi X asrdan boshlab, o'zini "tozik", ya'ni "tojik" deb yurita boshlaydi. Somoniylar va Qoraxoniylar IX asr o'rtalaridan - 1213) dan tashqari hukmronlik qilgan keyingi sulolalar, G'aznaviylar (997-1187), Saljuqiylar (1040-1157), Xorazmshoh-anushteginiylar (1097-1231) ning barchasi turkiy qavmga tegishli bo'lib, o'z vaqtida nafaqat O'rta Osiyo, balki O'rta Sharqda ham hukmronlik mavqeiga ega bo'lganlar. Mo'g'ullar istilosi, garchi aholi boshiga nihoyatda og'ir kulfatlar va yo'qotishlar olib kelgan bo'lsada, T.Xodjayov fikricha, o'zbek xalqi etnogenezi va irqiga deyarli ta'siri bo'lmadi.

O'zbek xalqi shakllanishidagi uchinchi davr XV asr oxiri-XVI asrga to'g'ri keladi va bu davr ko'chmanchi o'zbeklarning Dashti Qipchoqdan Movarounnahr yerlariga kirib kelishi davri bilan bog'liqdir. Movarounnahr va Xorazmdan shimolda joylashgan viloyatlarni, musulmon mualliflari Dashti Qipchoq - Qipchoq cho'li deb atashgan. Qadimdan bu yerlarda, asosan, turkiy xalqlar va turklashgan mo'g'ullar istiqomat qilar edilar. Chingizxon bosqinidan so'ng bu yerlar katta o'g'il Juchining ilkiga tushgan edi. Keyinchalik bu hudud ikki qismga bo'linib ketdi. Juchining o'g'li bo'lmish Shaybonning avlodidan bo'lgan Sulton Muhammad 13 yoshda (1312-1341) Oq O'rdaga hukmdor bo'ladi. Sulton Muhammadga -O'zbekxon deb taxallus berilgan.

O'zbekxon Dashti Qipchoqda yashaydigan qabila va elatlar ustidagi nazoratni saqlab, 30 yilga yaqin mamlakatni boshqargan. Uning qo'l ostidagi aholi ko'pchiligi o'zbeklar deb nom olgan. Ko'pchilik manbalarga qaraganda, Dashti

Qipchoq o`zbeklari shajarasi 92-ta urug`dan iborat deyiladi. O`zbek nomi bu vaqtda hali etnik ahamiyatga ega bo`lmay, balki turli qabilalarni birlashtiruvchi siyosiy atama edi. Dashti Qipchoqning sharqiy qismida tashkil topgan eng katta davlatning mashhur xonlaridan biri Abulxayrxon (1429-1468) bo`lgan edi. Uning davlatiga Dashti Qipchoqning katta qismi va Sirdaryo bo`yidagi yerlar kirar edi. Abulhayrxonning nabirasi Muhammad Shohbaxt Shayboniyxon (1451-1510) keyinchalik taxtga o`tirib, 1499-1508 yillar mobaynida Movarounnahr va Xurosonni bosib oladi va temuriylar saltanatiga chek qo`yadi. Dashti Qipchoq o`zbeklari Movarounnahrda kelib o`rnasha boshlaydilar.

"O`zbek" nomi ostidagi turkiy qabilalar O`zbekistonning Zarafshon, Surxondaryo va Qashqadaryo vohalarida, Xorazm, Farg`ona vodiysiga ko`plab kelib o`rnashib, mahalliy turkiy aholi bilan aralashib keta boshlaydilar. Dashti Qipchoq ahli, asosan, yarim o`troq, chorvadorlardan iborat edi. XVI asrdayoq ko`chmanchi o`zbeklar va mahalliy turkiy aholining aralashuvi sodir bo`lib, "o`zbek" atamasi barcha turkiy aholiga nisbatan ishlatila boshlandi. Shunday qilib, ko`chmanchi o`zbeklar O`rta Osiyoga "O`zbek" degan atamani olib kelib, o`zbek xalqi shakllanishining so`nggi - uchinchi bosqichini yakunladilar. "O`zbek" atamasi ilmiy jihatdan hali to`liq o`rganilmagan. Dastavval "o`zbek" atamasi arab muallifi Usam ibn Munqiz (XII asr oxiri), Eron tarixchisi Rashididdin (XIII asr oxiri-XIV asr boshi) asarlarida uchraydi. Hamidulloh Kazviniy (1281-1350) Dashti Qipchoqni "mamlakati O`zbek" deb yozsa, Al-Kalkoshandiy (1418 vaf.) ularning podshohlarini "maliki bilag O`zbek" ("O`zbeklar podshosi") deb ataydi.

Xullas, "O`zbek" degan atama bizga XVI asrda kirib kelib, tarqalib, bu nom xalqimizga nisbatan ishlatila boshladi. Zero, necha-necha bosqinlarni boshidan kechirgan xalqimiz "qoni", "genetikasi" deyarli o`zgargani yo`q, u hamisha o`zligini saqlab qoldi. Ikki yarim ming yil davomida mahalliy aholiga kelib qo`shilgan turkiy tilli elat va xalqlar o`zbek xalqining shakllanishida asosiy tarkibiy qism sifatida qatnashdi.

4-Mavzu: O`zbek davlatchiligi, uning poydevori va taraqqiyot bosqichlari. Milliy davlatchilik qurilishi tajribasi

Asosiy savollar:

1. Ilk davlatlar paydo bo`lishining asosiy omillari. O`lkamiz hududida dastlabki shaharsozlik madaniyati.
2. Eng qadimgi davlatlar. Antik davr davlatlari va madaniyati.

1-asosiy savol:

Ilk davlatlar paydo bo`lishining asosiy omillari. O`lkamiz hududida dastlabki shaharsozlik madaniyati.

1-asosiy savol bayoni:

Nafaqat O`zbekiston, balki dunyo tarixida ilk davlatchilikning paydo bo`lishi masalalari hozirgi kunda tadqiqotchilar orasida eng dolzarb bo`lib turgan muammolardan biri hisoblanadi. Masalani o`rganib, unga aniqlik kiritishdan oldin davlatchilikning ildizlari va paydo bo`lish shart-sharoitlariga diqqat-e'tiborni qaratmog`imiz lozim.

Neolit va bronza davrlariga kelib, aholining ijtimoiy va iqtisodiy hayotida katta o'zgarishlar sodir bo'ldi. Xususan, qadimgi aholi ishlab chiqarishning ma'lum bir sohalariga - dehqonchilik, chorvachilik va hunarmandchilikka ixtisoslashib bordi. Bu jarayon ishlab chiqaruvchi kuchlarning o'sishi, ularning bir yerga to'planishi uchun zamin yaratdi. Ishlab chiqaruvchi kuchlarning o'sishi, o'z navbatida, mahsulot hajmining o'sib, qo'shimcha mahsulot paydo bo'lishiga sabab bo'ldi. Jamiyatdagi ayrim kishilar qo'lida boylik to'plana boshlaydi. Qo'shimcha mahsulot va xususiy mulkning paydo bo'lishi bilan esa ijtimoiy va mulkiy tengsizlik paydo bo'ladi. Demak, qadimgi xo'jaliklarning ixtisoslashuvi, sug'orma dehqonchilikning rivojlanishi, metallning hayotga jadallik bilan kirib kelishi va yoyilishi, hunarmandchilikda esa turli tarmoqlarning rivojlanishi, o'zaro ayirboshlash va savdo-sotiq taraqqiy etishi natijasida jamiyat hayotida ijtimoiy-iqtisodiy yuksalish kuzatiladi. Bu yuksalish ilk davlatchilikning asosiy poydevori hisoblanadi.

Olib borilgan arxeologik tadqiqotlar natijalariga ko'ra dunyo tarixidagi eng qadimgi davlatlar miloddan avvalgi IV-III ming yilliklarda Misr va Mesopotamiyada paydo bo'ladi. Mil.avv. IV ming yillikning ikkinchi yarmida Misrda sug'orma dehqonchilik (Nil daryosi), savdo-sotiq va hunarmandchilik rivojlanib boradi. Qadimgi Misrning rivojlanishi o'rta, yangi va so'nggi podsholik davrlariga bo'linadi. Mil.avv. III -ming yillikning boshlari Mesopotamiyaning (Frot va Dajla daryolari vodiysi) janubida Shumer, o'rta qismida esa Akkad kabi davlatlar, Eredu, Ur, Larsa, Uruk, Umma, Lagas kabi bir nechta shahar-davlatlar mavjud edi. O'sha davr Mesopotamiya rivojlanishining asosini sug'orma dehqonchilik tashkil etardi.

O'lkamiz hududlarida dastlabki shaharsozlik madaniyatiga to'xtalsak.

Jamiyat hayotida sodir bo'lgan ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar mil.avv.III ming yillikning oxiri II- ming yillikning boshlariga kelib, O'rta Osiyo hududlarida dastlabki shaharlarning paydo bo'lishiga olib keldi. Shahar madaniyatining shakllanishi ham xuddi jamiyat taraqqiyotida bo'lgani kabi uzluksiz taraqqiyot yo'li bilan rivojlangan. Bu qonuniyatga ko'ra shaharsozlik madaniyatining shakllanishi, uzoq, bosqichma-bosqich davrlarni bosib o'tgan. Mil. avv. II ming yillikka oid Jarqo'ton, Sopolli (O'zbekiston), Dashli (Afg'oniston), Gonur, Namozgoh, Oltintepa, Ulustepa (Turkmaniston) kabilarda ilk shaharsozlik madaniyatining shakllanishi va rivojlanishida quyidagi omillar muhim ahamiyatga ega bo'ldi:

- aholining o'troq dehqonchilikka o'tishi va keng vohalar bo'ylab yoyilishi;
- hunarmandchilikning rivojlanishi va ayrim sohalarga ixtisoslashuvi;
- qadimgi savdo yo'llarining rivojlanishi natijasida iqtisodiy va madaniy aloqalar hamda savdo-sotiqning taraqqiy etishi;
- tabiiy-geografik hamda harbiy-strategik shart-sharoitlar.

Shahar madaniyati dastavval O'zbekistonning janubida, - Surxondaryo hududida shakllandi, so'ngra esa shimolga So'g'd (Qashqadaryo, Samarqand, Buxoro), Xorazm, Shosh va Farg'ona hududlariga tarqaldi. Bu aynan yurtlar va xalqdar taraqqiyotidagi notekislik kabi tarixiy qonuniyatga zid emas.

2-asosiy savol: Eng qadimgi davlatlar. Antik davr davlatlari va madaniyati.

2-asosiy savol bayoni:

Ijtimoiy-iqtisodiy ahvolni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, mil.avv. I ming yillikning boshlariga kelib O'rta Osiyoning nisbatan rivojlangan hududlarida ilk davlat uyushmalari paydo bo'la boshlaydi. Mil.avv. IX-VIII asrlarga kelib, Baqtriya (Janubiy O'zbekiston, Janubiy Tojikiston, Shimoliy Afg'oniston) hududlarida harbiy ahamiyatga ega bo'lgan siyosiy birlashmalar tashkil topadi. Marg'iyona va So'g'diyona qadimgi Baqtriyaning ayrim qismlari bo'lganligi haqida turli ma'lumotlar bor. Baqtriya Sharqdagi eng muhim harbiy va iqtisodiy markazlardan biri bo'lib, aholi, qudratli shaharlar, qal'alarining ko'pligi, tabiiy xom ashyoga boyligi, muhim markaziy savdo yo'llari chorrahasida joylashganligi, hunarmandchilikning ravnaqi shundan dalolat beradi.

So'nggi yillarda olib borilgan tadqiqotlar "Katta Xorazm», "Qadimgi Baqtriya" masalalariga birmuncha aniqliklar kiritdi. Arxeologik tadqiqotlar natijalariga ko'ra Xorazmda mil.avv. VIII-XI asrlarga oid paxsa yoki xom g'ishtdan yasalgan turar joylar aniqlanmagan (turar joylar yarimyerto'lalardan iborat). Qadimgi Xorazm davlati mil.avv. VII asrda Amudaryoning o'rta oqimi qismidan Orolga yaqin bo'lgan yerlarda vujudga kelgan. Baqtriya Xorazm davlatining hududiy chegaralari «O'rta Amudaryo" oqimidagi yerlar orqali o'tgan. Xorazmning yirik sug'orish inshootlari mil.avv. V-VI asrlarga oiddir. O'lkada bu davrlarga oid ko'pgina shahar va qishloqlar harobalari ochib o'rganilgan. Ulardagi topilmalar, manzilgohlar xom g'isht va paxsadan qad ko'tarib, aholi dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullangan. Shaharlarda hunarmandchilik rivojlangan. Qadimgi So'g'diyona Zarafshon va Qashqadaryo vohalarida joylashgan bo'lib, janubi-sharqda Baqtriya, shimoli-g'arbda Xorazm bilan chegaradosh bo'lgan. Qashqadaryodagi bir qator turar joylar va uy-qo'rg'onlar qoldiqlari mil.avv. IX-VIII asrlarga oiddir. So'g'diyonada Afrosiyob, Yerqo'rg'on, Uzunqir kabi yirik shahar markazlari hamda qo'shni viloyatlar va davlatlar bilan o'zaro iqtisodiy va madaniy aloqalar rivojlanadi.

O'zbekiston hududlaridagi eng qadimgi davlatlar haqida zardushtiylarning muqaddas diniy kitobi "Avesto", Ahmoniylarning mixxat yozuvlari (Bexistun, Naqshi-Rustam, Suza, Persepol), grek-rim tarixchilarining (Gerodot, Gekatey, Kurstiy Ruf, Arrian, Strabon va boshqalar) ma'lumotlar beradi. So'nggi yillarda qadimgi Baqtriya, So'g'diyona va Xorazm hududlarida olib borilgan arxeologik tadqiqotlar ko'p hollarda yozma manbalar ma'lumotlarini tasdiqlaydi.

Mil.avv. 559 yilda Eronda podsho Kir II Ahmoniylar davlatiga asos soladi. Mil.avv. 545-540 yillarga kelib, Ahmoniy podsholari O'rta Osiyodagi Parfiya, Marg'iyona, Baqtriya, So'g'diyona kabi viloyatlar va ko'chmanchi qabilalar o'rtasida o'z hukmronliklarini o'rnatdilar. O'rta Osiyo xalqlari bosqinchilarga qarshi mardonavor kurash olib bordilar. Xususan, ko'chmanchi massaget qabilalari Ahmoniylarning katta qo'shinlarini tor-mor etdilar (mil.avv. 530 yil). Bu jangda fors podshosi Kir II vafot etdi.

Bu davrda qadimgi Baqtriya aholisining asosiy mashg'uloti dehqonchilik edi. Qal'aimir, Kuchuktepa, Qiziltepa, Qizilcha, Bandixon kabi mil.avv. VI-IV asr

yodgorliklaridan ko'plab mehnat qurollari topilgan. Mil.avv. VIII-IV asrlarda So'g'diyonada ham ko'plab shahar va qishloqlar bo'lib, ular fors podsholariga katta-katta soliqlar to'lab turganlar. Xususan, bu davrga oid Uzunqir, Erqo'rg'on, Afrosiyob, Lolazor, Xo'jabo'ston, Sangirtepa, Chordara, Qo'rg'oncha, Ko'ktepa kabi 50 dan ziyod yodgorliklar o'rganilgan. Bu hududlardan topilgan ko'pgina topilmalar aholining dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik bilan shug'ullanganligidan dalolat beradi. Shuningdek, savdo-sotiq va o'zaro aloqalar ham ancha rivojlanadi. Bu davrda Xorazm hududlarida ham yirik-yirik manzilgohlar mavjud edi. Qishloqlarda dehqonchilik, shaharlarda esa hunarmandchilik rivojlangan edi. Jonbosqal'a, Ko'zaliqir, Tuproqqal'a kabilar madaniy markazlar hisoblangan. O'zbekistondagi eng qadimgi mahalliy yozuv namunalari ham Xorazm hududlaridan (Tuproqqal'a, mil.avv. IV asr) topilgan.

Mil.avv. 329 yilga kelib, Makedoniyalik Iskandarning O'rta Osiyoga yurishlari boshlanadi. Iskandar qo'shinlari So'g'diyona va Ustrushona yerlarida juda qattiq qarshilikka duch keldi. Janglarda Iskandarning o'zi ham bir necha marta yarador bo'ldi. Mil.avv. 329-327 yillar davomida mahalliy aholi Spitamen boshchiligida yunon-makedon bosqinchilariga qarshi kurash olib borib, ularga juda katta talofat yetkazdi.

Mil.avv. 323 yilda Makedoniyalik Iskandar vafot etgandan so'ng, O'rta Osiyo yerlari Salavka hukmronligi ostiga o'tgan (mil.avv. 306 yil). Salavkiylardan bo'lgan Antiox I davrida (mil.avv. 280-261 yy) O'rta Osiyo viloyatlarida tinch hayot boshlanib, qishloq xo'jaligi, hunarmandchilik, savdo-sotiq anchagina rivojlanadi. O'rta Osiyo yerlari Salavkiylar davlatining muhim qismi bo'lib, harbiy-strategik va iqtisodiy ahamiyatga ega edi.

Mil.avv. III asrning o'rtalariga kelib, salavkiylar davlatida taxt uchun o'zaro kurashlar avj olib ketdi. Natijada dastlab Parfiya, keyin esa Grek-Baqtriya davlatlari salavkiylardan ajralib chiqdi. Mil.avv. 250 yilda birinchi Grek-Baqtriya podshosi Diodot o'zini hukmdor deb e'lon qildi va tangalar zarb etdi. Tangashunoslik ma'lumotlariga ko'ra, mil.avv. III asrning oxirigacha Grek-Baqtriyada bir necha podsholar o'tganki, ular yozma manbalarda eslatilmaydi. Mil.avv. II asr boshlariga kelib Demetriy, Evkratid kabi podsholar Grek-Baqtriya yerlarini janubga tomon kengaytirib boradilar. Mil.avv. II asrning ikkinchi yarmidan boshlab, ko'chmanchi qabilalarning hujumlari va o'zaro kurashlar natijasida Grek-Baqtriya podsholigi qulatiladi.

Mil.avv. III asrning o'rtalarida mustaqil davlat sifatida tashkil topgan Parfiya davlati hozirgi Turkmaniston va Eronning bir qismini o'z ichiga olgan. Bu davlatning birinchi hukmdori Arshak bo'lib, u mil.avv. 247 yilda taxtga o'tiradi. Mil.avv.235 yildan boshlab Parfiya podsholari o'z yerlari hududlarini kengaytirib bordilar. Milodiy III asrning birinchi choragida Sosoniylar arshakiylar hukmronligini tugatib, Parfiyada hokimiyatni qo'lga oldilar. Antik davrda Parfiyaning qishloq xo'jaligida qullar mehnatidan keng foydalanilgan. Parfiyaliklar besh asr davomida Hindiston, O'rta Osiyo va Xitoyning G'arb mamlakatlari bilan qilgan savdo aloqalarida vositachilik qildilar. Parfiyaliklarning yozuvi oromiy (Niso hujjatlari) yozuvi bo'lib, zardushtiylik diniga e'tiqod qilishgan.

Qadimgi Farg`ona turli davr manbalarida Dovon, Boxan, Polona, Parkana kabi nomlar bilan eslatib o`tiladi. Ma'lumotlarga qaraganda, Ershi (Marhamat) shahri Dovonning poytaxti edi. Antik davr Dovon aholisi dehqonchilik, uzumchilik, yilqichilik bilan shug`ullanishgan. Dovonning "samoviy otlari" o`lkadan tashqarida ham ma'lum va mashhur bo`lgan. Mil.av. II asrning oxirlarida Xitoy hukmdorlari Dovon yerlarini bosib olishga harakat qiladilar. Ammo qo`shni davlatlar tomonidan qo`llab-quvvatlangan dovonliklar o`z mustaqilligini saqlab qolishga muvaffaq bo`ladilar.

Mil.avv. III asrning boshlarida paydo bo`lgan Qang` davlatining hududlari Sirdaryoning o`rta oqimidagi yerlar edi. Mil.avv.II-I asrlarda Qang` davlati kengayib, Amudaryo va Sirdaryo oralig`idagi yerlar va Xorazmni o`z ichiga oladi. Antik davrda Qang` davlati ancha rivojlangan davlat edi. O`troq aholi, asosan, vodiylarda yashab, dehqonchilik, bog`dorchilik va hunarmandchilik bilan shug`ullanib kelishgan. Qang` hukmdorlarining markaziy shaharlari ikkita edi. Ular yozni O`trorda (Hazorasp va Turkiston oralig`ida), qishlovni esa Qanqa (hoz. Toshkent viloyati Oqqo`rg`on tumanida) shaharlarida o`tkazar edilar.

Mil.avv. I asrga kelib, O`rta Osiyo hududlarida antik davrning eng qudratli davlatlaridan biri bo`lgan Kushon davlati tashkil topadi. Dastlabki hukmdorlar Kadfiz I va Kadfiz II -lar davlat yerlarini kengaytirib, pul islohoti o`tkazadilar. II asrga kelib, Kushon davlati yerlari Shimoliy Hindiston, Afg`oniston, O`rta Osiyo, Sharqiy Turkistondan iborat edi. Kushon hukmdorlari, xususan, Kanishka (II asr) davrida savdo-sotiq, ichki va tashqi savdo, ayniqsa, rivojlanadi. Dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik ham taraqqiy etadi. Bu jarayonda Buyuk ipak yo`lining ahamiyati nihoyatda katta bo`ldi. Kushon davlatida asosiy din buddaviylik bo`lib, grek, zardushtiylik aqidalariga ham e`tiqod qilinar edi.

Antik davr O`rta Osiyo xalqlari moddiy va ma'naviy madaniyatida jiddiy o`zgarishlar sodir bo`ldi. Mil.avv. IV-II asrlar oromiy yozuvi asosida Xorazm, Parfiya va So`g`d yozuvlari paydo bo`ldi. Kushon davriga kelib, yana bir yozuv - Kushon (Baqtriya) yozuvi shakllandi. O`rta Osiyo va Afgoniston hududidagi arxeologik tadqiqotlar antik davr madaniyatining gullab-yashnaganligidan dalolat beradi Ayritom va Ko`xna Termizda Budda ibodatxonalarini ochilgan. Fayoztepa, Quva, Xolchayon, Dalvarzin kabi ko`xna shaharlardan ham saroylar, ibodatxonalar ochilib, ular yuksak madaniyatga ega ekanligi kuzatilgan. 1972 yilda Dalvarzintepadan (Surxondaryo) tilla buyumlar xazinasini (32 kg) topilgan. Bu xazina orasida antik davrga oid bilaguzuk, halqalar, tugmalar, bo`yin taqinchoqlari kabi san'at buyumlari ham bor. Umuman, antik davr Qang`, So`g`d, Farg`ona yerlarida mavjud bo`lgan madaniyat o`z taraqqiyotining yangi bosqichiga ko`tarilgan.

5- mavzu: Markaziy Osiyo xalqlari hayotida yuz bergan uyg`onish (Renessans) davri. Ajdodlarimizning jahon sivilizatsiyasiga qo`shgan hissasi (IX-XII, XIV-XV asrlar).

Asosiy savollar:

1. IX-XII asrlarda Markaziy Osiyo xalqlarining moddiy va ma'naviy madaniyatining yuksalishi
2. XIV-XV asrlarda Markaziy Osiyo moddiy-ma'naviy madaniyati ravnaqi.

1-asosiy savol:

IX-XII asrlarda Markaziy Osiyo xalqlarining moddiy va ma'naviy madaniyatining yuksalishi.

1-savol bayoni:

VIII asr oxiri-IX asr boshida xalifalikni larzaga keltirgan og`ir siyosiy vaziyat abbosiylarning Movarounnahr va Xurosonda olib borayotgan siyosatini o`zgartirishga majbur etdi. Birin-ketin O`rta Osiyoda Tohiriylar, Safforiylar, Somoniylar davlatlari tashkil topdi. Mamlakatda sodir bo`lgan bunday siyosiy o`zgarishlardan so`ng Movarounnahr Xurosondan ajralib, o`z mustaqilligini to`la tiklab olish imkoniga ega bo`ldi. Movarounnahrni birlashtirib, mustahkam feodal davlat tuzgan davlat arbobi Ismoil Somoniy 900 yilda Xurosonni ham safforiylardan tortib olib, ulkan davlat tuzdi. Xalifa somoniylar davlatini tan olishga va unga hukmronlik yorlig`ini yuborishga majbur bo`ldi. IX asr oxiriga kelib, Movarounnahr xalqlari Arab xalifaligidan abadiy xalos bo`ladi va arab xalifaligidan mustaqil bo`lgan yirik davlat – Somoniylar davlati tashkil topadi.

Somoniylar mamlakatni boshqarishda davlat ma'muriyatini tashkil etadilar. Mamlakat 10 ta devon (devoni vazir, devoni mustavfiy, devoni amir al-mulk, devoni sohib ash shurat, devoni sohibi muayyid yoki borid, devoni mushrif, devoni mumalliqayi xos, devoni muhtasib, devoni avkof, devoni qazo az-ziya) boshqaruvida idora etilgan. Somoniylar hokimiyati yirik zamindorlarning manfaatini himoya qiluvchi mustaqil feodal davlat edi. X asr oxiriga kelib, mamlakatda avj olib ketgan o`zaro urushlar uning iqtisodiy va siyosiy qudratiga katta putur yetkazadi va bu Qoraxoniylar davlatidan mag`lubiyatga uchrashiga olib keldi. XI asr boshlarida Somoniylar davlati ikki davlatga: Qoraxoniylar va G`aznaviylar davlatlariga bo`linib ketadi.

Qoraxoniylar davlatni el-yurt va viloyatlarga bo`lib idora qildilar. XI-XII asrlarda Markaziy Osiyoda mulkchilikning yangi turi –iqto' o`rnatilib, mulk turlari to`rtta bo`ladi (mulki sultoniy, vaqf yerlari, mulk yerlari, iqto'). XII asrning 30-yillari oxirida Movarounnahr Sharqdan kelgan ko`chmanchi Qoraxitoylar hujumiga duchor bo`ladi.

IX-XII asrlarda mamlakat ma'naviy hayotining asosi islom mafkurasi edi. Somoniylar islom mafkurasining rivojiga katta ahamiyat berdilar. Buxoro Sharqda islom dinining eng nufuzli markaziga aylandi. Masjid, madrasa va xonaqolar qurish uchun maxsus joylar ajratildi. Arab tili va uning imlosi joriy etildi. Lekin shuni aytish kerakki, mahalliy bilimdonlar o`z vatanlarida quvg`inga uchrab,

xalifalikning yirik shaharlari –Damashq, Qohira, Bag`dod, Qufa va Basraga borib, bilim olishga va arab tilida ijod qilishga majbur bo`lgan edilar. Eng mashhur madaniyat markazi shu davrda Bag`dod edi. Bag`dodda «Bayt ul-hikma» tashkil etilgan edi. Unda Ahmad Farg`oniy, Muhammad ibn Muso Xorazmiy, Marvaziylar ta'lim olgan. IX-X asrlarda Markaziy Osiyoda fan ilmiy asoslarga ega edi. IX-XII asrlarda arab tilida asarlar yozgan Farg`oniy, Xorazmiy, Forobiy, Abu Ali ibn Sino, Beruniy, Masihiy, Hammar va boshqalar yetishib chiqdi.

IX-XI asrlar Islom davlatlarida kuchli yuksalish davri bo`ldi. Bu tarixda «Islom Renessansi», ya'ni uyg`onish davri bilan mashhur. O`sha davrda Islom dini musulmon davlatlarini o`zaro yaqinlashtirishda, ular o`rtasidagi o`zaro kelishmovchiliklarni bartaraf etishda, iqtisodiy va madaniy aloqalarni rivojlantirishda ma'naviy tayanch vazifasini bajardi. Xalifa Xorun ar-Rashidning ikkinchi o`g`li Abul Abbas Abdulloh al-Ma'mun 809 yilda otasi tomonidan xalifalikning sharqiy yerlardagi noibi etib tayinlandi. Noiblikning poytaxti Xurosondagi Marv shahri edi. Al-Ma'mun Marvda davlat ishlari bilan birga ilm-ma'rifat bobida ham katta ishlarni boshlaydi, atrofiga ilmga moyil yosh olimlarni to`playdi. Olimlar orasida Muhammad al-Xorazmiy, Yahyo ibn Abu Mansur, Xolid al-Marvarrudiy, Sanab ibn Ali, Abbas al-Javhariy, Ahyo ibn Aksam, Qozi Hammod, Ahmad al-Marvaziy kabi buyuk olimlar bor ediki, keyinchalik bu ulamolar yaratgan asarlar dunyo fanining poydevori bo`lib qoldi. Otasi vafotidan keyin Bag`dod xalifaligi taxtini egallagan Al-Ma'mun 819 yilda Bag`dodga o`zi bilan bir guruh olimlarni ham olib keladi va ularni «Baytul hikma» («Hikmatlar uyi») deb atalgan ilmiy muassasaga birlashtirdi. Avvaliga bu ilmiy jamoaga mutasaddi etib, u Yahyo ibn Abu Mansurni tayinlaydi. Yahyo 829 yili vafot etganidan so`ng «Baytul hikma» mudiri etib Muhammad al-Xorazmiy tayinlanadi va bu ishni u to umrining oxirigacha davom ettiradi. Al-Xorazmiy bu yerda o`rta osiyolik olimlardan Ahmad Farg`oniy, Abulvafo Buzjoniy, Isoq Ibodiy, Abu Ja'far Xurosoniy, Abul Fatix Isfixoniy, Al-Marvaziy va boshqa olimlar bilan hamkorlikda ilmiy-tadqiqot ishlarini olib boradi .

O`rta Osiyolik olimlar «Baytul hikma»ning faoliyatiga juda ulkan quvvat berdi, chex tarixchi olim Yu.Rushkaning ta'kidlashicha, bu ilmiy maskan olimlarning aksariyat Xorazm, Farg`ona, Shosh va Xurosondan bo`lgan. Bu «aksariyat»ning ham deyarli uchdan ikki qismini xorazmliklar tashkil qilgan. Shunisi diqqatga sazovorki, mashhur arab geografi ibn Havkal X asr boshlarida yozib qoldirgan «Yo`llar va mamlakatlar» nomli asarida Xorazm mintaqasiga ta'rif berayotib, Xorazm aholisining ilmga chanqoqligi va zukkoligi haqida aytib ketadi. «Hozir Bag`dodda xorazmlik shogirdi bo`lmagan birorta qozi, faqih yoki ilm ahli yo`qdir», - deb yozadi ibn Havkal.

Al-Xorazmiy rahbarligida «Baytul hikma» olimlari juda keng miqyosida tarjimonlik ishlari bilan shug`ulanadilar, qadimgi Suriya, Eron, Yunon, Hind olimlarining asarlarini arab tiliga ag`daradilar; osmon yoritgichlarini kuzatish bilan shug`ulanadilar; xalifalikning turli mintaqalarida ilmiy ekspeditsiya uyushtiradilar. Ilmiy maskan sifatida Al-Xorazmiy va Al-Farg`oniy tashabbusi bilan Bog`dod yaqinida rasadxona va ulkan kutubxona tashkil qilinadi.

«Baytul hikma»ning jahon ilm-fani, sivilizatsiyaga qo`shgan hissasi juda ulkandir. Faqat al-Xoraziy yaratgan buyuk durdona o`nlik sanoq sistemasi va matematika asosini yaratganligini o`zi ham «Baytul hikma» akademiyasining naqadar buyuk bir dargoh bo`lib shakllanganligini ko`rsatadi. Hozirgi davrda juda ko`p ishlatiladigan «algebra» va «algoritm» terminlari al-Xorazmiy kitobi nomidan va Al-Xorazmiyning o`z nomidan olingan.

X asrning oxirlariga kelib, O`rta Osiyoda saroylarga ilm-ahlini yig`ish, ma`rifat-ma`naviyat masalalarini davlat siyosati darajasida tutish odat tusiga kirib qoladi. Bu borada Xorazmning hukmdorlari – Xorazmshohlar alohida o`rin tutadi. Xorazmda, uning qadimiy poytaxti Katda (hozirgi Beruniy) 305 yildan to 995 yilgacha afrig`iyalar hukm suradi. Lekin arablar istilosi - 712 yildan boshlab, Xorazmning ikkinchi qadimiy shahri Gurganch arablar tomonidan qo`yilgan amirning qarorgohi vazifasini bajarardi. 995 yili Gurganch Amiri Ma'mun-I ibn Muhammad ibn Iroq Afrig`iyalar sulolasiga barham beradi. Kat shahrini bosib oladi va poytaxtni Gurganchga ko`chirib, o`zini Xorazmshoh deb e`lon qiladi. O`sha davrning eng mashhur matematigi va astronomi Abu Nosir Mansur ibn Ali ibn Iroq qo`lida tarbiyalangan, Kat shahrida tug`ilib-o`sgan iste`dodli yosh olim Abu Rayhon Muhammad ibn Ahmad Al-Beruniy yurtini tark etib, Eronning Ray shahriga ketishga majbur bo`ladi. 998 yili Jurjon viloyatining amiri Qobus ibn Vashmgir Beruniyni o`z saroyiga taklif qiladi. Amir uning ilmiy ishlariga homiylik qiladi. Bu yerda Beruniy matematika va astronomiyadan ko`p narsa o`rganadi. Beruniy o`sha yilda buxorolik yosh olim ibn Sino bilan xat orqali tanishib, ilmiy muloqotda bo`ladi .

998 yil Ma'mun-I vafot etib, Ali ibn Ma'mun o`tirgandan so`ng Xorazmdagi siyosiy ahvol bir oz barqarorlashadi. Shuni ham aytish kerakki, o`sha davrlarda Beruniy ma'lumotlariga qaraganda, Xorazm aytarlik katta davlat emas, lekin boy davlat edi. Shuning uchun ham o`sha davrning yirik imperiyalari - G`aznaviyalar va Qoraxoniylar davlatlari Xorazmni o`z ta`sir doirasiga o`tkazishga urinar edilar.

Ali ibn Ma'mun ana shunday siyosiy muhitda dono va zukko maslahatchilarga muhtoj edi. Uning baxtiga tog`asi, Beruniyning ustozlari Abu Nasr ibn Iroq o`z davrining o`ta bilimdon olimi edi. U tirikligadayoq o`z zamonasining «Ptolomeyi» degan laqabni olgan edi. 1004 yilning boshida Ibn Iroq taklifi bilan Beruniy Gurganchga qaytib keladi va Ma'mun saroyida ilm ahli uchun ideal sharoit yaratiladi. Bu ikki shax yaqin va o`rta sharqdagi ko`plab olimlar bilan shaxsiy yozishmada edilar. Ularning taklifi bilan Nishopur, Balx, Buxoro va hatto arab iroqidan ko`plab olimlar Gurganchga keladilar. Shular qatorida mashhur tabib va faylasuf Abu Ali ibn Sino, Abu Salx Masixiy, Al-Xo`jandiy, kimyogar olim Abdul hokim Muhammad ibn Abdumalik as-Saolibiy va boshqalar bor edi.

Shu tariqa 1004 yildan boshlab, Gurganchda «Dorul hikma va Maorif» (ba`zi bir manbalarda «Majlisi ulamo») nomini olgan ilmiy muassasa to`la shakllanadi. Bu ilmiy muassasa xuddi Afinadagi Platon Akademiyasi, Bog`doddagi «Baytul hikma» akademiyasi faoliyatiga o`xshab, ilmning barcha sohalarida tadqiqot va izlanishlar olib borilgan, juda ko`p manbalar to`plangan, tarjimonlik ishlari bajarilgan; hind, yunon, arab olimlarining ishlari o`rganilgan; Al-Xorazmiy, Al-

Fargʻoniyning oʻlmas asarlari, ilmiy ishlaridan foydalanilgan va tadqiqot qilingan. XVIII-XX asr tarixchi olimlar tomonidan ilmiy muassasa har tomonlama oʻrganildi va oʻz faoliyati nuqtai nazaridan bu dargoh oʻz davrining akademiyasi boʻlganligi isbotlandi. Unga «Ma'mun akademiyasi» nomi berildi.

Ali ibn Ma'mun vafotidan keyin (1009 yil) uning ukasi Abul Abbos Ma'mun II Ma'mun Xorazmshohlar taxtini egalladi. U Beruniyning saroyga yaqinlashtiradi va 1017 yilgacha u Xorazmshohga eng yaqin maslahatchi boʻlib xizmat qiladi. Ma'mun akademiyasi faoliyati uchun yanada koʻproq imkoniyatlar ochiladi.

Xorazmshoh Ma'mun II saroyidagi olimlar shuhrati tez orada uzoq yerlarga tarqaladi. Bu esa shuhratparast Mahmud Gʻaznaviyning gʻashiga tegmay qolmas edi. U uyushtirgan fitna natijasida 1017 yilning bahorida Abul Abbos Ma'mun II oʻldiriladi va oʻsha yilning iyun oyida kuyovi uchun qasos olish bahonasi bilan Mahmud Gʻaznaviy Xorazmshohga bostirib kiradi. Katta qirgʻinlar, talon-tarojlik natijasida Ma'mun akademiyasi faoliyati tugatiladi va bu yerdagi olimlar tarqalib ketadilar.

1998 yili Ahmad Fargʻoniyning 1220 yilligi nishonlandi. U astronom, matematik, geograf edi. Bagʻdod yaqinidagi Rakok mavzesida rasadxona qurdirgan va astronomiya maktabini tashkil etgan edi. Abu Nasr Forobiy esa Sharq falsafasining ulugʻ mutafakkiri boʻlib, qadimgi dunyo falsafiy merosini saqlashda va rivojlantirishga katta hissa qoʻshdi. U 160 dan ortiq asarlar yozgan. Abu Ali ibn Sino tibbiyot va falsafa sohalarida katta yutuqlarga erishdi. Uning «Al qonun fit-tib», «Kitob ush shifo» va boshqa asarlari bugungi kunda ham oʻz ahamiyatini yoʻqotgani yoʻq. Xorazm madaniyati Abu Rayhon Beruniyning nomi bilan bogʻlangan. Beruniy 150 dan ortiq asar yaratgan boʻlib, «Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar», «Hindiston», «Meteorologiya» kabi yirik asarlari mashhurdir.

IX-XII asrlarda ijtimoiy fanlar ham taraqqiy etdi. Rudakiyning prozaik asarlari, Firdavsiyning «Shohnoma»si, Gardiziyning «Zayn ul axbor»i, Nizomulmulkning «Siyosatnoma»si, Yusuf Xos Hojibning «Qutadgʻu bilig» asarlari yaratildi. Bu davrda Zamaxshariy, Qoshgʻariy, Amak Buxoriy va boshqalar ham ijod qildilar.

Me'morchilik rivojini Buxorodagi Dehgaron, Masjidi kalon, Namozgoh, Magʻoki Attoriy masjidlari, Surxondaryodagi Jarqoʻrgʻon minorasi, Koʻhna Urganchdagi Fahriddin Roziy maqbarasi, Marvdagi Sulton Sanjar maqbarasi va boshqa yodgorliklar aks ettiradi. Diniy bilimlar rivojiga esa Ismoil Buxoriy, Iso Termiziy, Burhonuddin Margʻinoniy kabi ulamolar ulkan hissa qoʻshdilar. Islom dini ta'limotining ravnaqi va targʻibotining kengayishida Buxoro shahri markaziy oʻrin egalladi. Tasavvuf ta'limoti rivojlanib, Oʻrta Osiyoda uning turli yoʻnalishlari (XII asrda Turkistonda Yassaviya, XII asr oxirida Xorazmda Kubroviya, XIV asrda Buxoroda Naqshbandiya) paydo boʻldi va tarqaldi.

XIII asr boshlariga kelib, Moʻgʻulistonda Chingizxon hukmronligida koʻchmanchi moʻgʻullarning ulkan davlati paydo boʻladi (1206-1215). Bu davrda Markaziy Osiyo hududida Xorazmshohlar davlati mavjud boʻlib, oʻzaro urushlar va boshboshdoqlik oqibatida bu qudratli saltanat inqirozga yuz tuta boshlagan edi. Chingizxon bilan Muhammad Xorazmshoh oʻrtasida qisqa muddat (1215-1218)

elchilik munosabatlari davom etishiga qaramay, ular oxir-oqibat fojea bilan tugadi. Mo`g`ul qo`shinlari Xorazmshohlar davlatidagi tang vaziyatdan foydalanib, Markaziy Osiyoni 1218-1221 yillar davomida bosib oldilar. Buxoro, Samarqand, Termiz, O`ror, Xo`jand, O`zgand, Urganch kabi yirik shaharlar vayronaga aylantirildi. Mo`g`ul bosqinchilari mahalliy aholiga va madaniyatga shafqat qilmadilar. Arab tarixchisi Ibn al Asir (1160-1244) mo`g`ullar bosqini haqida shunday yozgan: «...Xitoy chegaralaridan bir xalq chiqib, Turkistondagi Qashg`ar va Balasog`un kabi viloyatlarni, Movarounnahrda Samarqand, Buxoro va boshqa shaharlarni... vayron etib, qirg`in qilib, talon-taroj qilib egalladi. Tatarlar(mo`g`ullar) hech qaysi shaharni omon qoldirmadilar, ketayotib vayron etdilar. Ular nimaniki yonidan o`tgan bo`lsalar, o`zlariga yoqmagan narsalarga o`t qo`ydilar».

Markaziy Osiyo xalqlari mo`g`ul bosqinchilariga qarshi qahramonona kurash olib bordilar. Xususan, O`ror hokimi Inalxon, Buxoro mudofaachilari Ixtiyoriddin Kushlu, Hamid Pura, Qoraxitoy, Suyunchxon, Xo`jand hokimi Temur Malik, Urganch shayxi Najmiddin Kubro, shahzoda Jaloliddin kabilar Vatan mustaqilligi va ozodligi uchun qon to`kdilar. Ammo ular ona-yurt ozodligini saqlab qola olmadi, mo`g`ullar istilosi oqibatida Movarounnahr va Xurosonning obod viloyatlari, shaharlari xarobazorga aylantirildi. Bu davrda ilm-fan va ma`rifatga yetkazilgan zarar ham katta bo`ldi. Buxoro, Samarqand va Urganchdagi kutubxonalar yonib ketdi.

XIII asr 70-80 yillariga borganda Markaziy Osiyoda asta-sekinlik bilan shahar hayoti, hunarmandchilik jonlana boshladi. Mo`g`ullar davrida inqirozga yuz tutgan fan va adabiyot, ma`rifat va madaniyatning ayrim tarmoqlari tiklana boshladi. XIII asrda Buxoroda Mas`udiya va Xoniya madrasalari qurildi. Jaloliddin Rumiy, Sa`diy Sheroziy, Amir Xusrav Dehlaviy kabilar adabiyot sohasida ijod qildilar. Abu Umar Mirhojiddin Juzjoniyning «Tabakoti Nosiriy», Alouddin Otamalik Juvayniyning «Tarixi jahon gushoyi», Fazlulloh Rashididdinning «Jome at-tavorix» kabi tarixiy asarlari yaratildi.

2-asosiy savol: XIV-XV asrlarda Markaziy Osiyoda moddiy-ma`naviy madaniyat ravnaqi

2-savol bayoni:

XIV asr 50-60 yillarida Markaziy Osiyoda siyosiy tarqoqlik g`oyatda kuchayib, qonli urushlarga aylandi. Amir Bayon Sulduz Samarqandda, Amir Xoji Barlos Keshda, Amir Boyazid Jaloir Xo`jandda, Uljoytu Sulduz Balxda, Muhammad Ho`ja Yazdiy Shibirg`onda o`zlarini mustaqil hisoblagani sababli, ular o`rtasida doimiy nizolar bo`lib turdi. Natijada davlatning boshqaruv ishlari va xo`jalik hayoti butunlay izdan chiqdi. Amir Temur hokimiyat tepasiga kelganidan keyin (1370) u va uning avlodlari davri mamlakatimiz tarixida turli tarixiy, ijtimoiy va madaniy jarayonlarga boy davr bo`ldi. Bu davrda Markaziy Osiyo hududida uzoq muddat davom etgan mo`g`ullar istibdodiga barham berildi, buyuk markazlashgan davlat qaror topdi, ilmiy-madaniy hayot gurkirab rivojlandi. Xususan, Amir Temur tibbiyot, matematika, astronomiya, tarix, adabiyot, tilshunoslik, diniy ilmlarga

katta e'tibor berdi. Uning saroyida Mavlono Abdujabbor Xorazmiy, Mavlono Shamsuddin Munshiy, Mavlono Abdullo Lison, Mavlono Bahridin Ahmad, Alouddin Koshiy kabi allomalar faoliyat ko'rsatgan. Amir Temur me'moriy obidalar qurishga ham katta e'tibor berdi. Uning davrida Samarqandda ko'plab me'morchilik obidalari, bog'lar, saroylar bunyod etildi. Bibixonim masjidi, Shohizinda maqbarasi, Ko'ksaroy, Bo'stonsaroy va boshqalar shular jumlasidandir.

Amir Temur Shahrisabzda Oqsaroy, Turkistonda Ahmad Yassaviy maqbarasi, Toshkentda Zangiota maqbarasi, Tabriz, Sheroz, Bag'dodda masjid va madrasalar qurdirdi. Butun Markaziy Osiyo hududida ko'plab karvonsaroylar, qishloqlar, hammomlar, madrasalar, maqbaralar barpo ettirdi.

Temuriylar ham jahon moddiy-ma'naviy madaniyatiga ulkan hissa qo'shdilar. Ulug'bek davrida fan va madaniyatga homiylik qilish, qurilish ishlari avj oldi. Ulug'bek zamonida Samarqand, Buxoro, G'ijduvon, Shahrisabzda masjid va madrasalar, saroylar bunyod etildi. 1428-1429 yillari Samarqandda rasadxona barpo etildi. Bu rasadxonada Ulug'bek bilan mashhur olimlar Qozizoda Rumi, G'iyosiddin Jamshid, Ali Qo'shchi va boshqalar astronomiya sohasida ulkan ishlarni amalga oshirdilar. Ulug'bek o'zining mashhur astronomik jadvallari «Ziji Ko'ragoniy»ni tuzdi.

Tarix fani sohasida ham ko'pgina ishlar qilindi. 1424-1425 yillarda Sharofiddin Ali Yazdiy «Zafarnoma»ni tugatdi. Hofizi Abro' «Tarixiy yilnomalar», «Butun jahon tarixi» asarlarini yozdi. Abdurazzoq Samarqandiy Shohruh davri tarixini yoritib berdi. Mirxond, Xondamir kabi tarixchilarning ijodi ham gurkirab yashnadi.

Adabiyotda, ayniqsa, mashhur shoir va davlat arbobi Alisher Navoiyning xizmati katta bo'ldi. Temuriylar davrida Jomiy, Lutfiy, Sakkokiy o'lmas asarlar yaratdilar. Behzod rassomchilik faoliyati rivojlandi. XIV-XV asrlarda mahoratli sozandalar, bastakorlar, hofizlar orasidan Abduqodir Nayiy, Kulmuhammad Shayxiy, Husayn Udiy, Shohquli G'ijjakiy, Qosim Rabboniy va boshqalar yetishib chiqdilar. Umuman olganda, Temuriylar davridagi madaniy taraqqiyot Temuriylar uyg'onishi (Renessansi) atamasiga muvofiq keladi. Bu haqiqatan ham turli madaniy doiralar – fan, adabiyot, badiiy ijod, musiqaning O'rta Sharq zaminida o'ziga xos uyg'onish davri edi.

6-mavzu. Amir Temur davlati. Temur tuzuklari.

Asosiy savollar:

1. XIV asr 2-yarmida Movarounnahrda ijtimoiy-siyosiy vaziyat. Amir Temur markazlashgan davlatining tuzilishi.

2. Amir Temur davlatining ijtimoiy-iqtisodiy asoslari. Temur tuzuklari.

3. Amir Temurning harbiy sarkardalik salohiyati.

4. Amir Temurning O'rta Osiyo tarixida tutgan o'rni.

1-asosiy savol: XIV asr 2-yarmida Movarounnahrda ijtimoiy-siyosiy vaziyat. Amir Temur markazlashgan davlatining tuzilishi.

1-savol bayoni:

XIV asr o'rtalarida Chingizxon egallab olgan yerlar uning merosxo'rlari qo'l ostida bo'lsa ham mayda bo'laklarga bo'linib, viloyat xonlari o'rtasida toju taxt,

davlat uchun o'zaro nizolar kuchayib ketgan edi. Movarounnahrda 1340-1370 yillarda fitna-fasod, o'zaro feodal kurashi va ulusda feodal tarqoqlik kuchaygan davr bo'ldi. XIV asr 50-yillarida Chig'atoy ulusining har ikkala qismi mayda mustaqil bekliklarga bo'linib ketdi. Ulusning g'arbiy qismida hokimiyatni asosan turk-mo'g'ul qabila boshliqlari egalladi. Kesh shahri va viloyati amir Hoji Barlos, Xo'jand viloyati Boyazid Jaloir, Balx viloyati Amir Qozag'onning nabirasi Amir Husayn qo'lga o'tdi. Buxoro sadrlar tarafidan boshqarildi. Termizni mahalliy maliklar qo'lga olgan edilar.

1348 yilga kelib, Sharqiy Turkiston yerlarida Chig'atoy avlodidan Tug'luk Temur xon ko'tarildi. U Movarounnahrni o'z davlatiga qo'shib olish uchun bir necha harbiy yurishlar uyushtirdi. Movarounnahrda mo'g'ul bosqinchilariga qarshi harakatlar boshlanib ketdi. Mana shunday ijtimoiy-siyosiy jihatdan og'ir sharoitda XIV asr 60-yillarida barlos urug'idan bo'lgan mohir sarkarda, ulkan saltanat sohibi Amir Temur tarix sahnasiga kirib keladi.

Amir Temur 1336 yil 8 aprelda Kesh yaqinidagi Xo'ja Ilg'or qishlog'ida barlos beklaridan biri Amir Tarag'ay ibn Barkal oilasida dunyoga keldi. Uning bolalik va o'spirinlik yillari Keshda o'tdi. 1350-60 yillarda Temur o'tliqlar guruhini tuzadi va harbiy mashq qilishga qiziqadi. 1360-61 yillarda Mo'g'uliston hukmdori hoqon Tug'luk Temur Movarounnahr ichki hayotiga rahna soladi. Movarounnahr amirlari va Xo'ja Barlos Xurosonga qochib ketadilar. Amir Temur Keshda qolib, mo'g'ul xoni xizmatiga kirib, davlatni saqlab qolishga intiladi. U 25 yoshida Kesh hokimi bo'lishga muvassar bo'ladi.

1360-70 yillarda Balx va uning atrofidagi yer-mulklar Amir Qozog'onning nabirasi Amir Husayn tasarrufida edi. 1361 yilda Amir Temur Amir Husaynga yaqinlashgan edi. Ular birlashib, mo'g'ul xonlariga qarshilik ko'rsata boshladilar. 1362 yil Seyistonda bo'lib o'tgan jang vaqtida Amir Temur o'ng qo'li tirsagidan va o'ng oyog'idan kamon o'qi tegishidan qattiq jarohatlandi va bir umr oqsoqlanib yuradigan bo'ldi. Shu bois dushmanlar uni Temurlang (Temur-oqsoq) deb atashgan.

1363 yilda Tug'luk Temurning o'g'li Ilyosxo'ja katta lashkar bilan Movarounnahr tomon harakat qila boshlaydi. Temur va Amir Husayn unga qarshi chiqdilar. Tarixga «Loy jangi» nomi bilan kirgan jang Chinoz bilan Toshkent oralig'ida 1365 yil bahorida ro'y beradi. O'sha kuni qattiq jala quyib, hammayoq loy bo'lgan edi. Amir Temur va Amir Husayn Chirchiq bo'yidagi jangda mag'lubiyatga uchradilar. Amir Temur qolgan askarlari bilan avval Samarqandga, keyin Keshga, so'ngra Balxga o'tib ketadi.

Bu paytda Movarounnahr amiri Amir Husayn edi. Samarqand mudofaasini sarbadorlar o'z qo'llariga olgan edi. Ularning asosiy maqsadi mo'g'ul istilochilari va mahalliy zulm o'tkazuvchi qatlamlarga qarshi kurash edi. Ilyosxo'ja Samarqandga yo'l olganida, Samarqandni mudarris Mavlonozoda rahbarligidagi sarbadorlar va shahar aholisi mudofaa qilgan edi. Ilyosxo'ja lashkari safida ot vabosi tarqalib, ular Movarounnahrni tark etishga majbur bo'ldilar.

Bu xabarni Amir Temur Amir Husaynga yetkazadi. 1366 yil bahorida ular Samarqandga kelib, sarbadorlar rahbarlarini chaqiradilar va ularni qatl ettiradilar.

Sarbadorlar harakati bostirilgandan so'ng Amir Temur va Amir Husayn o'rtasidagi munosabatlar keskinlashadi. Bunga sabab Amir Husaynning sarbadorlarga adolatsizligi va Uljoy Turkon xotuning o'limi edi. Temur o'z oliyanobligi va sahiyligi bilan haqiqiy sarkarda va rahbar sifatida obro' qozongan bo'lsa, Husayn qo'rsiligi va xudbinligi bilan o'zini amaldorlar e'tiboridan chetlashtirdi.

1366-1370 yillar oralig'ida Amir Temur o'z e'tiborini mamlakat ichki ahvolini yaxshilashga qaratdi. 1370 yilda Amir Husayn o'ldirilganida, Amir Temur taxtga o'tiradi. O'sha yili Amir Temur xonlik unvonidan voz kechdi va o'zini amir deb e'lon qildi. Kesh shahridan Samarqandga ko'chib o'tdi va uni o'z davlatining poytaxtiga aylantirdi.

Amir Temurning o'z oldiga qo'ygan muhim vazifalaridan biri feodal tarqoqlikni yo'qotish, alohida mulklarni mustahkam, markazlashgan va kuchli davlat ostida birlashtirish edi. U Amudaryo va Sirdaryo oralig'idagi hududlarni o'ziga bo'sundirib, o'ziga itoat ettirdi. Farg'ona, Shosh viloyatlarini o'z tasarrufiga kiritdi. Sirdaryo quyi oqimidagi Oltin O'rdaga qarashli hududlarni egallashda ichki sulolaviy urushlardan foydalandi. Mo'g'ullar hukmronligi davrida ikki qismga bo'lib yuborilgan Xorazm XIV asr 60-yillarida mustaqil davlat bo'lib qolgan edi. Qo'ng'irotlar sulolasiga mansub hukmdor Husayn So'fixon Berdibek o'limidan so'ng, Oltin O'rdadagi ichki nizolardan foydalanib, Oltin O'rdaga qarashli shimoliy qismini poytaxt Urganch bilan Chig'atoy ulusiga qarashli janubiy qisminini poytaxt Qiyot bilan o'z tasarrufiga oldi.

1372 yili Amir Temur Xorazmga qo'shin tortib keladi va Qiyotni ishg'ol qilib, qo'lga kiritadi. Husayn o'limidan so'ng hokimiyat tepasiga kelgan Yusuf So'fi Amir Temur bilan yarash bitimini tuzadi. Lekin Amir Temur ketganidan keyin Qiyotni bosib oladi. Shundan so'ng Amir Temur Xorazmga 2 marta yurish qiladi va Janubiy Xorazmni o'z davlati tarkibiga kiritadi (1374).

1387-1388 yillarda To'xtamishxon Amir Temurning Movarounnahrda yo'qligidan foydalanib, Xorazmga hujum qiladi. 1388 yili Amir Temur Xorazmga yurish qilib, Urganchni ishg'ol etadi va so'fiylar sulolasini tugatadi. Shu vaqtdan buyon Xorazm Amir Temur davlati tarkibiga kiradi. Shu tariqa Yettisuvdagi va Sirdaryo etaklaridagi hududlardan tashqari Turkiston yerlarining hammasi Amir Temur qo'lga o'tadi

2-asosiy savol: Amir Temur davlatining ijtimoiy-iqtisodiy asoslari. Temur tuzuklari

2-savol bayoni:

Amir Temur hokimiyat tepasiga kelgan davrida o'z faoliyatini ijtimoiy-iqtisodiy tushkunlikka tushgan va kuchli feodal tarqoqlik hukm surgan Movarounnahrni birlashtirishdan boshladi va markazlashgan mustaqil davlat tuzishga kirishdi. Davlat ishlarini zafarli yurishlar bilan birga olib bordi.

Davlat boshqaruvi bobida mukammal bo'lgan qonunlar ishlab chiqdi. Sahibqiron tuzgan qonunlar «Temur tuzuklari» deb ataladi. Unda Movarounnahrning ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli, davlat tuzumi, 1342-1405 yillarda amal qilingan tartib-qoidalar haqida yozadi.

Amir Temur davlatida feodal munosabatlar hayotga keng joriy etilgan edi. Bu davrda yerga egalik qilishning cheklanmagan hukmronligi o`rnatildi. Qaysi mamlakat bosib olinsa, o`sha yerda yerga egalik qilishning feodal munosabatlari qaror topa boshladi. Davlat tuzumiga Amir Temur bir qator o`zgarishlar kiritdi. Mamlakat xonliklarga ajratilib, o`lkalar suyurg`ol sifatida hukmdorlarga taqsimlab berildi. Bu davrda suyurg`ol – yer in`om qilishning asosiy turi hisoblangan. Suyurg`oldan keladigan foydaning uchdan ikki qismi davlat xazinasiga, uchdan bir qismi suyurg`ol egasiga tegishli edi. Suyurg`olni boshqarish ham oila a`zolariga qarindoshlariga, o`z xizmatlari bilan sadoqat ko`rsatgan kishilarga topshirilib, bu yerlar keyinchalik avloddan avlodga meros bo`lib qolardi. Amir Temur o`zi istilo qilgan mamlakatlarda hukmronlikni o`g`illari va nabiralari, sarkardalari, barlos urug`idan chiqqan qabiladoshlariga suyurg`ol tarzida topshirgan, ular orqali boshqargan. Movarounnahrda tashqari o`z tasarrufidagi barcha viloyat va mamlakatlarni to`rt ulusga bo`ldi. Katta o`g`li Jahongirga Balx viloyatini, ikkinchi o`g`li Umarshohga Fors viloyatini, Mironshohga Ozarbayjon, Iroq va Armanistonni, kichik o`g`li Shohruxga Xuroson, Jurjon, Mozandaron va Seyistonni berdi.

Bu davrda yerga egalikning «tarxon» degan turi ham bo`lgan. Xususi yerga egalari tarxon unvonini olgan, davlatga soliqlar to`lashda imtiyozlarga ega bo`lganlar. Tarxon deb yer, mulk yoki korxonaga egasining davlat xazinasiga foydasiga to`lanadigan soliq, o`lpon va majburiyatlardan ozod qilingan qismi tushunilgan. Tarxon yerliklari amir, bek, lashkarboshi, amaldorlar, ruhoniylarga berilgan. Diniy boshqarmaga qarashli vaqf yerlarini esa mutavvalilar boshqargan. Masjid, madrasa va xonaqolar uchun vaqf yerlari ajratilgan. Ular shayhlar, darvesh, eshonlar uchun boyish manbai hisoblangan. Vaqf yerlaridan soliq olinmagan.

Amir Temur davlatni qattiqqo`llik bilan boshqardi. Unga qarshilik ko`rsatganlarni jazolardi. Uning davrida dehqon va hunarmandlarning ahvolidagi ijobiy o`zgarishlar sodir bo`ldi. «Temur tuzuklari»da soliq yig`ish to`g`risida yozib, «soliq yig`ishda xalqni og`ir ahvolga solishdan, yoki o`lkani qashshoqlikka tushirib qo`yishdan ehtiyot bo`lish zarur, xalqni xonavayron qilish, davlat xazinasini kambag`allashishiga olib keladi, xazinaning kam quvvatligi harbiy kuchlarning tarqoqlashishiga, bu esa, o`z navbatida, hokimiyatning kuchsizlanishiga sabab bo`ladi», deb ta`kidlagan edi. Dehqonlar g`allani yig`ib olmasdan oldin soliq to`plash qat`iy man etilgan. Hiroj yer solig`i sifatida yiliga 2 marta yig`ib olingan. Jon solig`i ham mavjud edi.

Amir Temur davlatida dehqonlarning yerni ishlashdagi fidoiyligi e`tiborga olingan. O`zlashtirilmagan yerni ishlab, yaroqli holga keltirib, ekin ekkan odam 1-yili soliqdan ozod etilgan, 2-yili o`zi xohlasa to`lagan, xohlamasa to`lamagan, 3-yildan boshlab esa soliq haqidagi umumiy qoidaga bo`ysungan. Suv inshootlari qurishga, bog`dorchilikka ham katta ahamiyat berilgan. Amir Temur davrida hunarmandchilik rivojlangan, mahsulot ishlab chiqarish kengaygan. Samarqand, Buxoro, Shahrisabz, Toshkent kabi shaharlar savdo va hunarmandchilik markazlariga aylangan. Yangi bozorlar, savdo rastalari qurilgan. Savdo yo`llarida karvonsaroylar barpo etilgan. Savdo karvonlarining xavfsizligi ta`minlanardi.

Mamlakatdagi davlat boshqaruvi ma'lum tartib asosida amalga oshirilgan. Bosh boshqarma –Devoni Buzurgdan tashqari, har bir viloyatda devonlar bor edi. Ular barcha davlat ishlari, soliq yig`ish, tartib saqlash, jamoat binolari – bozor, hammom, yo`llar, sug`orish tarmoqlariga qarab turish va aholi xulqiy harakatlarini nazorat ostiga olish kabi ishlar bilan shug`ullanardi.

Temur mohir diplomat bo`lib, chet davlatlar bilan diplomatik aloqalarni kuchaytirishga katta ahamiyat bergan. Uning o`g`li Mironshoh Fransiya, Angliya, Vizantiya davlatlari bilan elchi yuborish yoki xat yozish orqali aloqada bo`lgan. Shohrux va Ulug`bek davrlarida Xitoy, Hindiston va boshqa davlatlar bilan aloqalar o`rnatilgan.

Amir Temur davlatida diniy ilmlar va dunyoviy fanlar barqaror bo`lgan. Amir Temur butun umri davomida «Kuch – adolatda» so`zlariga amal qilib, hokimiyatni boshqardi. O`zining tajribasini, pandu nasihatlarini «Temur tuzuklari»da yozib qoldirgan. «Temur tuzuklari» 2 qism, 56 banddan iborat tarixiy va huquqiy asar bo`lib, unda sobiqqiron davlat tuzilishi va mamlakatni boshqarish xususida bayon qiladi. Bu asardan Shoh Jahon (1628-1657), Qo`qon xoni Muhammad Alixon (1821-1842), Buxoro amiri Abdulahadxon (1885-1910) o`z faoliyatlarida foydalanganlar.

Tuzuklarning birinchi qismida Amir Temurning 7 yoshidan to vafotiga qadar (1342-1405 yil 18 fevral) kechgan hayoti va ijtimoiy-siyosiy faoliyati, Movarounnahrda markaziy hokimiyatni qo`lga kiritishi, ijtimoiy tarqoqlikka barham berishi va markazlashgan davlat tuzishi, qo`shni yurtlarni o`z tasarrufiga kiritishi, Oltin O`rda xoni To`xtamish, turk sultoni Boyazid Yildiringa qarshi kurashi, Ozarbayjon, Gurjiston va Hindistonga qilgan yurishlari ixcham tarzda bayon qilingan.

Ikkinchi qism sobiqqironning nomidan vorislariga aytilgan o`ziga xos vasiyat, pandu nasihatlardan iboratdir. Unda davlatni idora qilishda kimlarga tayanish, tojuxtaxt egalari burchi va vazifalari, vazir va qo`shin boshliqlarini saylash, sipohiyar maoshi, mamlakatni boshqarish tartibi, davlat arboblari va qo`shin boshliqlarining burch va vazifalari, amirlar va boshqa mansabdorlarning xizmatlarini taqdirlash tartibi va hokozolar xususida gap boradi. Temur yetuk siyosatdon va mohir davlat arbobi bo`lib, mamlakatni boshqarishda bir yoki ikki tabaqaga emas, balki aholining barcha tabaqalariga suyanardi.

3-asosiy savol: Amir Temurning harbiy sarkardalik salohiyati.

3-savol bayoni:

Amir Temurning davlat ishlarida ham, harbiy yurishlarida ham asosiy va sodiq tayanchi qo`shin edi, shuning uchun u harbiy islohotga, ayniqsa, qo`shin boshliqlarini tanlash va ularni tarbiyalash, lashkarning joylashish tartibi, navkar va sarbozlarning qurollanishi, ichki intizom masalalariga katta ahamiyat bergan. Amir Temur o`tkazgan harbiy islohotlar uni mashhur sarkarda va yirik lashkarboshi sifatida tanitdi. Uning harbiy mahorati askar qismlarni qayta tashkil qilishda hamda qo`mondonlikda namoyon bo`lgan.

Amir Temur qo`shini tashkiliy tuzilishi jihatidan Chingizxon tartiblarini o`zlashtirdi va yangi asosda davom ettirdi. Qo`shin o`ntalik askariy birikmalardan

iborat edi. Lashkar «tuman» - o`n minglik, «hazorat» - minglik, «xushan» - yuzlik, «ayl» - o`nlik birikmalarga bo`lingan. Qo`shinda askarlar soni yuz mingdan ortiq bo`lgan.

Amir Temurning harbiy yurishlari tarixda «uch yillik» (1386-1388), «besh yillik» (1392-1396), «yetti yillik» (1399-1405) urushlar deb nom olgan.

«Uch yillik» urush davrida Amir Temur Ozarbayjon, Tabriz, Mozandaron, G`ilonni bo`ysundiradi. Shundan keyin Kavkazga yo`l olib, Tiflis, Arzirim, Van qal'asini egallaydi. Xuddi shu vaqtda To`xtamish Movarounnahrda yurish boshlaydi. Amir Temurning amirlari Husayn, Shayx Ali Bahodir dushmani Sarisuv degan joyda quvib yetib, unga katta talofat yetkazadilar.

1389 yilda To`xtamishni batamom yo`q qilish maqsadida Amir Temur katta qo`shin bilan Dashti Qipchoq chegaralariga bostirib kiradi va To`xtamishni quvib Yoyiq (Ural) daryosigacha yetib keladi. 1391 yil 18 iyunda Itil (Volga) irmog`i Qunduzcha yonidagi jangda Amir Temur yangi usul qo`llab, qo`shinni 7ta mustaqil bo`linga ajratgan. Qanot qismlariga o`g`illari Mironshoh va Mirzo Umarshayx, markazga nabirasi Muhammad Sulton boshchilik qildilar. Bu jangda Oltin O`rda qo`shinlari katta talofat ko`rdi, To`xtamish qo`shinlarini tashlab qochib ketdi.

1391 yilgi mag`lubiyatdan keyin To`xtamish ittifoqchilar qidirib, Polsha va Litvaga yaqinlashdi. Amir Temur esa Movarounnahrda qaytib, Eronga yurish boshladi. 1392-1393 yillarda Ahmad Jadoriy va Amir Temur o`rtasida urush harakatlari boshlandi. Biroq urushning borishiga yana To`xtamish halaqit berdi. Amir Temur Sheki (Ozarbayjon shimoliy qismi) da turgan paytda, To`xtamish Kavkazorti viloyatlariga hujum qildi. 1395 yil aprelida Amir Temur va To`xtamish o`rtasida urush boshlanib ketdi. To`xtamish qo`shinlari Terek daryosi bo`ylarida tor-mor etildi va 1395 yilda Saroy Berkaning xarob qilinishi Oltin O`rda uchun kuchli zarba bo`ldi. To`xtamish Litvaga qochdi. Amir Temur uni quvib, Rossiya janubidagi Yelets shahrigacha borgan.

1387 yilda Amir Temur Ozarbayjonni, 1392 yilda Armaniston va Gruziyani bo`ysundirdi. 1392 yilda Astrobod va Mozandaronni ham qo`lga kiritdi. 1398 yil may oyida Amir Temur Amudaryodan o`tib, Hindistonga yurish qiladi. Avgustda Qobulni zabt etadi. So`ngra Hind daryosidan o`tib, dekabrda Dehliga yetib boradi. 1399 yil boshida Gang daryosigacha boradi. Temurning Hindistonga yurishi 1399 yil bahorida nihoyasiga yetdi.

1400 yilda Temur qo`shinlari turk sultoni Boyazid I va Misr sultoni Faraj bilan kurash olib bordi. 1402 yilda Anqara yonida Boyazid bilan ikkinchi marta to`qnashdi va uni tor-mor keltirdi.

Amir Temur o`z qo`shinlari bilan 1404 yilning oxirida Xitoyga qarab chiqdi, biroq kasal bo`lib, 1405 yil yanvarida O`trorda to`xtashga qaror qildi va shu yerda 18 fevral kuni buyuk jahongir Sohibqiron Amir Temur vafot etdi.

Amir Temur 35 yil davomida harbiy yurishlar qildi va ularning natijasida buyuk davlat tashkil qilishga erishdi. Uning tarkibiga Movarounnahr, Xorazm, Kaspiy atrofidagi viloyatlar, Afg`oniston, Eron, Hindiston, Iroq, Janubiy Rossiya, Kavkaz va G`arbiy Osiyoning bir qator mamlakatlari kirgan edi. Amir Temur muvaffaqiyatiga, avvalo, uning nodir harbiy iste'dodi sabab bo`ldi. Uning

armiyasida qattiq intizom va tartib o`rnatilgan edi. Har bir jang rejasi va barcha qismlar uchun yo`l-yo`riqlarni o`zi ishlab chiqardi. Mohir lashkarboshi og`ir janglarda ham tadbirkorlik qilib, harbiy san`atni ishlatib g`alaba erishgan. Amir Temurning harbiy islohotlari bugungi kunda ham harbiy doiralarda tan olinmoqda.

4-asosiy savol: Amir Temurning Markaziy Osiyo tarixida tutgan o`rni

4-savol bayoni:

Manbalarda ko`rsatilishicha, Amir Temur turk, arab, eron tarixini yaxshi bilgan. Aniq fanlarga hurmat bilan qaragan, amaliy foyda keltiradigan har qanday bilimni qadrlagan. Davlat ahamiyatiga molik bo`lgan har bir masalani hal etishda shu soha bilimdonlari va ulamolari bilan maslahatlashgan. Amir Temur saroylarida ulamo va olimlar faoliyat ko`rsatishgan.

Amir Temur o`z reja va maqsadlarini amalga oshirishda zodagonlarga, harbiylarga va xalqqa ta`sir eta oladigan, obro`li, taqvodor ruhoniylarga tayangan. Uning hayotida uchta piri bo`lgan. Amir Temur me'morchilik va qurilish ishlariga katta e`tibor bergan. Turli shaharlarda masjid va madrasalar, maqbara va saroylar qurdirgan. Ayniqsa, Samarqand shahrida qurilish ishlari avj olgan. Mo`g`ullar davrida vayron qilingan Samarqand deyarli qayta qurildi. Shahar devor bilan o`ralib, Oxanin, Shayxzoda, Chorsu, Qorizgoh, So`zangaron va Feruza kabi darvozalar, Temur qarorgohlari – Ko`ksaroy va Bo`stonsaroylar, hunarmandlar mahallalari barpo etildi. Shahar atrofida bog`lar yaratildi. Bundan tashqari yo`llar, ko`priklar, kanallar, karvonsaroylar qurilishiga ham katta e`tibor berildi.

Yangi-yangi qishloqlar barpo etilib, ularni Sharqning mashhur shaharlari nomi bilan atadi (Damashq, Misr, Bag`dod, Sultoniya, Sheroz). Savdo va hunarmandchilikning rivojiga katta e`tibor berib, bozor va savdo rastalari qurdirtdi. Karvon yo`llari qaroqchilardan tozalandi. Yo`llarga soqchilar qo`yildi. «Buyuk Ipak yo`li»ning asosiy yo`nalishlarini egallab olgan Amir Temur bu yo`lda karvonlar xavfsizligini ta`minlash uchun tadbirlar ko`rdi, Sharq va G`arb o`rtasidagi savdo-sotiq munosabatlari rivojiga e`tibor berdi.

Amir Temur Vizantiya, Venetsiya, Genuya, Kastiliya, Fransiya, Angliya bilan aloqalar o`rnatish sohasidagi faoliyatini rivojlantirdi. G`arb va Sharqda Amir Temur dono rahbar, harbiy san`at ustasi sifatida tan olingan. XV asrda Amir Temurga «Yevropa xaloskori» yodgorligi o`rnatilgan.

Amir Temurning Turkiston tarixidagi o`rni beqiyosdir. Eng avvalo, uning xizmatlari Movarounnahrni mo`g`ullar hukmronligidan xalos etganligi va markazlashgan davlat tuzganligi bilan izohlanadi. U parchalanib ketgan davlatni birlashtirib, uning iqtisodi, madaniyati va qadriyatlarini tikladi. Savdo va diplomatik aloqalarni rivojlantirdi. Uning davrida me'morchilik rivojlandi, shahar qurilishiga katta e`tibor berildi, hunarmandchilik kamol topdi, fan va madaniyat rivojiga katta imkoniyatlar yaratildi. Harbiy soha barkamollikka etishdi. Amir Temur dono siyosatchi, mashhur davlat arbobi va buyuk lashkarboshi bo`lganligi shubhasizdir.

Amir Temur o`z yurishlari natijasida Qora, Egey, O`rta Yer dengizlaridan to Hindistonning sharqi, Mo`g`uliston va Xitoy, Hind okeanidan to Urol tog`larigacha

bo`lgan hududni zabt etdi va ulkan saltanat barpo qildi. Albatta, bu janglarda ko`p qon to`kildi. Amir Temur yurishlariga tarixiylik va adolat yuzasidan qarash taqozo etiladi. Insoniyat tarixida bo`lib o`tgan urushlar sabablari tahlil qilinsa, ko`pgina chigalliklar oydinlashadi. Amir Temur yashagan davrda jamiyatda shunday vaziyat yuzaga kelgan ediki, yo sen dushmanlaringni mag`lub etgan holda davlatni saqlab, kengaytirib, qudratingni oshirasan, yo dushmanlaring sening davlatingni bosib oladi. Bunga Temur bilan To`xtamish o`rtasidagi munosabatlar misol bo`la oladi.

Temurning buyuk sarkarda, davlat arbobi, bunyodkor va ijodkor ekanligini tan olish kerak. U tashabbuskor quruvchi edi, buyuk imoratlar barpo etdi, ularni bog`lar bilan o`radi. Shahar va qishloqlarni tikladi, suv inshootlari qurdiradi. Amir Temur o`z zamonining farzandi edi va shunday zamonda yashadi. U feodal guruhlarining o`zboshimchaligiga va davlat tarqoqligiga qarshi qattiq kurash olib borgan. U o`z yurtini sevadi va parchalangan viloyatlarni birlashtirib, markazlashgan qudratli davlatga asos soladi. Fan va adabiyot homiysi bo`ldi, turli islohotlar o`tkazdi. YUNESKO tomonidan 1996 yil Amir Temur yili deb e`lon qilinishi uning jahon tarixidagi buyuk xizmatlari va qoldirgan merosiga nisbatan avlodlar hurmatini ko`rsatadi.

Temur ma'naviyati – ulkan manba va tunganmas bir buloqdir. O`z faoliyati davomida Olloh buyurgan oliy insoniy fazilatlarga amal qildi. Temur o`z farzandlariga aytgan vasiyatida shunday deydi: «Millatning dardlariga darmon bo`lmoq vazifangizdir. Zaiflarni ko`ring, yo`qsillarni zanginlar (boylar) zulmiga tashlamang. Adolat va iyilik (yaxshilik) qilmoq dastingiz va rahbaringiz bo`lsin». Adolatni shunchalik qadrlagan hukmdor, albatta, xalq orasida obro`-e`tiborga ega bo`lgani tabiiy hol. Temurning «Kuch – adolatda» degan so`zlari shiorga aylanib, hamma davrlar uchun jaranglab turuvchi ibora tusini olgan. Temur xalqning shikoyatlari va arzlarini o`rganuvchi maxsus arzbegi lavozimini joriy etgan. Soliqlar, moliyaviy masalalarda qattiq tartib-qoida o`rnatgan.

Hozirgi davrda «Temur tuzuklari»ning ahamiyati beqiyosdir. U rahbar xodimlar, mansabdorlar, qolaversa, barchamiz uchun dasturilamal sifatida juda ahamiyatlidir.

7-mavzu. Turkistonning xonliklarga bo`linib ketishi, uning sabablari va oqibatlari

Asosiy savollar:

1. XV asr 2-yarmi - XVI asr boshlarida Movarounnahrda ijtimoiy-siyosiy vaziyat.
2. O`rta Osiyo hududlarining parchalanishga yuz tutishi va uning sabablari.
3. O`rta Osiyoning xonliklarga bo`linib ketishi oqibatlari.

1-asosiy savol: XV asr 2-yarmi – XVI asr boshlarida Movarounnahrda ijtimoiy-siyosiy vaziyat.

XV asr o`rtalariga kelib, Mirzo Ulug`bek vafotidan keyin Temuriy shahzodalar o`rtasida toj-taxt uchun kurash avj oldi. Abulqosim Bobur va Abusaid Mirzolarning faoliyati ham o`zaro urushlarga barham bera olmadi. 1469 yilga

kelganda Xurosonda Husayn Boyqaro hokimiyatni egallab, bu hududlarda nisbatan tinchlik o`rnatdi. Uning do`sti – buyuk shoir Alisher Navoiy muhrdor, vazir, Astrobod hokimi lavozimlarida ishlab, Xuroson ijtimoiy-siyosiy hayotida katta rol o`ynadi. Navoiyning sa'y-harakatlari bilan Hirotda ilm-fan, madaniyat gurrkirab rivojlandi. O`zaro urushlarga nisbatan barham berildi.

Movarounnahrda esa bu davrga kelib, siyosiy tarqoqlik avjiga chiqdi. Har bir viloyat, har bir shaharda Temuriy shahzodalar o`zlarining mustaqil hukmronligini o`rnatishga harakat qildilar. Ular hokimiyat uchun o`zaro kurashlarda Dashti Qipchoq o`zbeklari kuchlaridan foydalanishar edi. 1451 yilda Urusxon nabiralari Abusaidga hokimiyatni egallash uchun yordam bergan bo`lsa, oradan 3 yil o`tgach, Abulxayrxon Muhammad Juqiyga hokimiyatni egallashga ko`maklashdi.

XV asr oxirlariga kelib, Movarounnahrda Temuriylarning bir-biridan o`zaro mustaqil bo`lgan uchta hokimiyati vujudga keldi.

1. Samarqandda Sulton Ahmad Mirzo hukmronligi.
2. Toshkentda Sulton Mahmud Mirzo hukmronligi.
3. Andijonda Umarshayx Mirzo hukmronligi.

Bu uchala hokimiyat o`zaro urushlari Movarounnahr ahlining temuriylardan noroziligini yanada avj oldirdi. Yuqori tabaqa vakillari markazlashgan davlat tarafida turdilar. Temuriyzodalarning davlat boshqaruvi mustahkam tayanchga ega emasdi. Bu vaqtda Temuriylar huzurida ta'lim olgan Abulxayrxonning nevarasi Muhammad Shohbaxt Shayboniy Dashti Qipchoqda ko`chmanchi o`zbek urug`larini birlashtirib, o`z hokimiyatini mustahkamlamoqda edi.

Shayboniyxon harbiy harakatlar olib borib, markazlashgan davlat tuzish maqsadida goh Temuriylar, goh shimoldagi mo`g`ullar bilan ittifoq tuzdi. 1487-1488 yillarda O`ror, Sayram, Yassa (Turkiston), Sig`nok shaharlarini bosib olib, 1499 yilda Movarounnahr hududlariga jiddiy harbiy harakatlar boshladi.

Mahalliy hukmdorlar o`rtasida o`zaro kurashlar avj olgan Samarqand shahrini Shayboniyxon 1500 yil boshlarida jangsiz egalladi. Ko`chmanchi o`zbeklar shaharni bir necha oy talon-taroj qildilar. Bu mahalliy feodallar noroziligiga sabab bo`ldi. 1500 yilning o`zidayoq Zahiriddin Muhammad Bobur Samarqand taxtini egalladi. Ammo mahalliy oqsuyaklar Boburni qo`llab-quvvatlamadi. 1501 yil bahorida Bobur Shayboniyxon bilan bo`lgan jangda yengiladi va Samarqandni ko`chmanchi o`zbeklarga topshiradi.

Ko`chmanchi o`zbeklar qisqa muddat ichida Buxoro (1500), Samarqand (1501), Toshkent (1503), Hisor (1504), Urganch (1505), Hirot (1507) kabi shaharlar va viloyatlarni egallab, Sharqiy Turkiston chegaralaridan Markaziy Afg`oniston hududlarigacha cho`zilgan yerlarda markazlashgan Shayboniylar davlatiga asos soldilar. Temuriylar davlatidagi siyosiy tarqoqlik, ayrim hukmdorlarning ajralib, mustaqilligiga intilishi bu davlatning yemirilishiga olib kelgan bo`lsa, Shayboniyxon bunday tarqoqlikka chek qo`yib, mamlakat birligini mustahkamlay oldi. Shayboniyxonning janubga yurishi Eron shohi Ismoil tomonidan to`xtatildi. 1510 yilda Marv atrofidagi jangda ko`chmanchi o`zbeklar qo`shinlari tor-mor etildi va Shayboniyxon halok bo`ldi. Eroniylar tomonidan qo`llab-quvvatlangan Bobur 1511 yilda Hisor, Kulob, Qunduz, Badaxshon va Samarqandni egalladi. Ammo

1512 yilda shayboniylardan bo'lgan Ubaydulla Sulton qo'shinlari G'ijduvon yaqinida Bobur va shoh Ismoil birlashgan kuchlarini mag'lubiyatga uchratdi. Shundan so'ng Bobur avval Qobulda, keyin esa Hindistonda o'z hokimiyatini o'rnatdi. Ko'chmanchi o'zbeklar esa Movarounnahrda o'rnashib qoldilar.

2-asosiy savol: O'rta Osiyo hududlarining parchalanishga yuz tutishi va uning sabablari.

2-savol bayoni:

Muhammad Shayboniyxon vafotidan so'ng Movarounnahr va Xurosonda markaziy hokimiyat zaiflashib, amirlar va sultonlar markaziy hokimiyatga bo'ysunmay qoldilar. Ubaydulla Sulton 1512 yilda Buxoro hukmdori bo'lgan bo'lsa, 1534 yildan butun markazlashgan o'zbek davlatining oliy hukmdori etib saylandi. Ubaydullaxon poytaxtni Samarqanddan Buxoroga ko'chirdi.

XVI asr 40-yillariga kelib, mahalliy sulolalar va feodallar o'rtasida shaharlar va hududlar uchun kurash avj olib ketdi. Samarqand hukmdori Abdulatifxon (1541-1552) bilan Buxoro xoni Abdulazizxon (1540-1550) o'rtasidagi kurashni Toshkent va Sirdaryo bo'yidagi shaharlar hukmdori Baroqxon yanada kuchaytirdi. U 1551 yilda Samarqandni bosib oldi. Karmana va Miyonkol hukmdori Abdulla Sulton Baroqxonga qarshi kurash olib bordi.

1561 yili taxtga o'tirgan Iskandarxon ham siyosiy tarqoqlikka barham bera olmadi. Uning o'g'li Abdullaxon II markazlashgan Shayboniylar davlatini tiklash maqsadida amirlar va sultonlar bilan ayovsiz kurash olib bordi. Tinimsiz urushlar natijasida Farg'ona (1573), Shahrisabz, Qarshi, Hisor (1574), Samarqand (1578), Toshkent, Shohruxiya, Sayram, Ohangaron (1582), Balx (1583), Badaxshon (1584), Hirot (1588), Xorazm (1595) Abdullaxon qo'l ostida birlashtirildi. Ammo 1598 yilda Abdullaxon vafotidan so'ng uning o'g'li Abdulmo'min uzoq muddat taxtni boshqara olmadi. So'nggi Shayboniy hukmdori Pirmuhammad II ham bebosh amirlarni tiyib qo'ya olmadi.

Yuzaga kelgan vaziyatdan Eron safaviylari, Xiva inoqlari va qozoqlar foydalandilar. Eroniylar Balxni, qozoq sultonlari Toshkentni egalladi, Xorazm inoqlari mustaqil bo'lib oldilar. Buxoroda Astraxanlik Jonibek taxtni egalladi. Jonibek o'z o'g'illari foydasiga taxtdan voz kechdi va O'rta Osiyoda Ashtarxoniylar sulolasi hukmronligi boshlandi. Ashtarxoniylar Balxni va Toshkentni qayta tortib, o'z davlatlari tarkibiga qo'shdilar.

Ashtarxoniylar hukmdorlari Imomqulixon (1611-1642), Abdulazizxon (1645-1680), Ubaydullaxon (1702-1711) hukmronliklari davrida markaziy hokimiyatni kuchaytirishga qanchalik harakat qilinmasin, bu harakatlar ijobiy natijalar bermadi. Mahalliy amir va sultonlar o'zlari joylashgan shahar va hududlarda hokimlik qilib, o'zlariga xo'jayin edilar. Abulfayzxon hukmronligi davrida (1711-1747) markaziy hokimiyat o'z ahamiyatini yo'qotib bordi. Hokimiyat asta-sekinlik bilan mang'it urug'lari qo'lga o'ta boshladi. Bu urug' vakili bo'lgan Muhammad Rahim 1753 yilda amir unvoni bilan Buxoro taxtiga o'tirdi va Buxoro xonligi Buxoro amirligi deb atala boshladi.

Xorazm hududida 1512 yilda mustaqil Xiva xonligi vujudga keldi. Unga

Shayboniy urug`idan bo`lgan Elbarsxon (1512-1525) asos soldi. Elbars vafotidan keyin Xiva xonlari tez-tez almashib turgan. Xon hokimiyati qabila zodagonlari bilan cheklangan bo`lib, o`zaro nizolar va siyosiy kurashlar deyarli tinmagan. Bu davrda Xorazm chuqur inqirozni boshdan kechirdi. XVII-XVIII asr boshlarida Xorazmda siyosiy va iqtisodiy tanazzul davom etdi.

Feodal o`zaro nizolar Arab Muhammad (1602-1623) va uning o`g`illari davrida yuqori nuqtaga yetdi. Asfandiyor (1623-1643), Abulg`ozixon (1643-1663), Anusha (1663-1687) lar davrida Buxoro bilan Xiva o`rtasida mamlakat ahvolini xarob qilgan urushlar bo`lib o`tdi.

Ashtarxoniylar davridagi iqtisodiy-siyosiy tushkunlik Buxoro xonligini parchalanishiga olib keldi. Farg`ona xonlikdan alohida o`lka sifatida ajralib chiqdi. 1710 yilda minglar sulolasidan bo`lgan Shohruxbiy Farg`onada hokimiyatni o`z qo`liga oldi. Minglar keyinchalik Sirdaryo havzasini, Yettisuvning bir qismini egalladi va Qo`qon xonligiga asos solishdi. Bu davlatning poytaxti Qo`qon shahri bo`ldi.

Shu tariqa ichki kelishmovchiliklar, nizolar, siyosiy parokandalik mamlakatning bo`linib ketishining asosiy sababi bo`ldi.

3-asosiy savol: O`rta Osiyoning xonliklarga bo`linib ketishining oqibatlari.

3-savol bayoni:

Uchta xonlik boshqaruv tizimida feodal munosabatlar asos qilib olingan edi. Xonliklar hududida yer egaligining uchta turi – davlat yerlari, xususiy yerlar va vaqf yerlari mavjud edi. Xonliklar aholisi asosan dehqonchilik bilan shug`ullanar edi. Asosiy soliq turlari hiroj, zakot bo`lib, turli majburiyatlar ham mavjud edi. Xiva xonligida begar, qazuv, mushrifona va boshqalar bo`lsa, Buxoro amirligida urush paytida olinadigan favqulodda soliq - jul, suv haqi, nimsara va boshqalar, Qo`qon xonligida esa hashar, harbiy xizmat majburiyatlari bor edi.

Xonliklar boshqaruvida islom mafkurasi asosiy o`rinni egallab, diniy mutaassiblik mamlakat taraqqiyotiga salbiy ta'sir ko`rsatardi. Xonliklar ichidagi etnik guruhbozliklar fuqarolarning tinch va osoyishta hayot kechirishiga to'siq bo`lardi. Bundan tashqari turli urug` vakillari davlat boshqaruvida yuqori mavqega ega bo`lish uchun boshqa urug` vakillariga qarshi zimdan va ochiqchasiga kurash olib borib, siyosiy beqarorlikni keltirib chiqarardi. Xiva xonligida XVIII asrda turli urug` vakillaridan bo`lgan xonlarning almashishi xalq uchun katta kulfatlar keltirardi. XVIII asr oxirlariga kelib, Xiva xonligida qo`ng`irotlarning mavqei osha bordi va 1845 yilda ular xonlik taxtini egallab, to 1920 yilgacha hukmronlik qilishdi.

Qo`qon xonligida hukmronlik qilgan minglar sulolasi istilochilik urushlari va o`zaro sulolaviy kurashlari bilan xonlik aholisining ijtimoiy, iqtisodiy ahvolini yanada og`irlashtirdi. Xudoyorxon davrida talonchilik urushlari va solingan ko`plab soliqlar xalqning noroziligiga sabab bo`ldi. Minglar sulolasi Qo`qonda 1710 yildan 1876 yilgacha hukmronlik qilishdi.

XVII-XVIII asrning I yarmida bitta iqtisodiy hududdagi bir elat, bir xalqning uchta mustaqil xonlikka ajralib ketishi, ular ichidagi sulolaviy va o`zaro urushlar

xalqning og`ir ahvolini yanada og`irlashtirdi. Xivaliklarning turkman urug`lariga qarshi uyushtiradigan mavsumiy talonchilik yurishlari, Buxoro amirligining Kitob va Shahrisabz bekliklariga qarshi olib borgan doimiy urushlari, Qo`qon xonligining Toshkent va Xo`jand uchun Buxoro amiriga qarshi kurashlari bitta xalqning parchalanishiga, o`zaro madaniy, savdo aloqalarining uzilib qolishiga sabab bo`ldi. Xonliklar hududidagi norozilik harakatlari shafqatsizlik bilan bostirildi, har qanday ilg`or fikr, yangilik diniy mutaassiblarning ta`qibiga uchrar edi. Bu paytda nafaqat boshqa hududlar bilan, balki Qo`qon, Xiva, Buxorodagi madaniy markazlarning ham o`zaro aloqalari yo`q edi. Bu esa o`z navbatida, O`rta Osiyo ilm-fanini turg`unlikka, hatto tanazzulga olib keldi. Tabiiy fanlarga e`tibor umuman yo`qoldi. O`rta Osiyo xalqlari Yevropa fan-texnika taraqqiyotidan bexabar bo`lib, orqada qolib ketdi.

Rossiya bilan o`rnatilgan savdo aloqalari asosan bir guruh boylar qo`lida bo`lib, ular madaniy aloqalarga, fan-texnika taraqqiyotining kirib kelishiga aytarli ta`sir ko`rsatmadi va o`lkadagi ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy vaziyat chor Rossiyasining o`z agressiv maqsadlari uchun sharoit yaratib berdi. Natijada Rossiya O`rta Osiyoni osonlik bilan bosib oldi.

8 –Mavzu: Chor Rossiyasining Turkistonda yuritgan mustamlakachilik siyosati

Asosiy savollar:

1. Turkistonni boshqarishning mustamlaka tizimi.
2. O`lkada chor Rossiyasi iqtisodiy manfaatlarining amalga oshirilishi.
3. Chor Rossiyasining Turkistonni ruslashtirish siyosati.
4. Chorizm istibdodiga qarshi milliy ozodlik harakatining boshlanishi va uning bosqichlari.
5. Jadidchilik harakatining boshlanishi.

1-asosiy savol: Turkistonni boshqarishning mustamlaka tizimi.

1- asosiy savol bayoni:

Chor Rossiyasi o`zining tish-tirnog`i bilan qurollangan harbiy kuchlaridan foydalanib, Turkiston xalqlarining mardona qarshiliklarini sindirib, har bir qishloq va shaharni egallash uchun minglab-o`n minglab mahalliy aholining, vatan himoyachilarining qonini to`kib, butun O`rta Osiyoni bo`ysundirdi.

1867 yilda Turkiston general-gubernatorlgi tashkil etilib, o`lka to`la ravishda harbiylar qo`liga o`tdi va o`lkani boshqarish katta vakolatlarga ega bo`lgan Turkiston general-gubernatorligiga topshirildi. Turkiston general-gubernatorligi lavozimiga general Fon Kaufman tayinlandi. U Rossiya imperatoriga 1873 yilda Turkiston o`lkasini boshqarishning yangi nizom loyihasini taqdim etdi. Nizom 1886 yilda podsho Aleksandr II tomonidan tasdiqlandi. Nizomning asosiy g`oyasiga ko`ra, o`lkada Rossiya hukmronligi yanada mustahkamlanishi, o`lka yerlari avvalgidek harbiy vazirga bo`ysundirilishi nazarda tutilgan.

Xiva xonligi mustaqil qo`shin saqlash, tashqi siyosat olib borish huquqidan mahrum etildi. Uning xavfsizligini Rossiyadan keltirilgan kazak polklari ta'minlab

turadigan bo`ldi.

1868 yil chorizm bilan Buxoro o`rtasida tuzilgan bitim asosida Samarqand, Jizzax, Xo`jand, O`ratepa va boshqa hududlar Rossiyaga o`tdi. Buxoro amirligi esa Rossiya imperiyasiga qarashli kichik, yarim mustamlaka davlatga aylanib qoldi. Turkistonda harbiy gubernatorlik boshqarmalari ta`sis etildi. Harbiy gubernatorlar bevosita podsho tomonidan tayinlanadigan bo`ldi. Volost boshqarmalari, uyezd boshliqlari esa doimo harbiy gubernatorlarning nazorati ostida bo`ldi. Qozilar mahalliy aholi o`rtasidagi huquqiy muammolarni shariat va odat normalariga tayanib, hal qiluvchi organ sifatida saqlanib qolindi. Ular general-gubernator tomonidan tasdiqlanib, uyezd boshliqlari nazorati ostida ish olib bordi.

Turkiston general gubernatorligining markazi Toshkentda boshqaruv 1870 yilgi shahar qoidasiga ko`ra to`liq podsho ma'muriyati qo`lida bo`ldi. 1877 yilda shahar Davlat dumasiga saylov bo`ldi. Saylangan 71 deputatning atigi 21 nafari mahalliy aholidan bo`ldi.

2- asosiy savol: O`lkada chor Rossiyasi iqtisodiy manfaatlarining amalga oshirilishi.

2-asosiy savol bayoni:

Chor Rossiyasi Turkiston o`lkasini egallagandan keyin o`zining iqtisodiy mustamlakachilik niyatlarini amalga oshirishga kirishdi. Buning uchun, birinchi navbatda, Rossiya guberniyalaridagi sanoat korxonalarini muntazam ravishda xom ashyo bilan ta'minlab turuvchi temir yo`llar qurildi. Shu maqsadda 1881-1886 yillarda Mixaylovskiy ko`rfazi – Chorjo`y, Zakaspiy temir yo`li qurildi. 1888 yilda bu yo`l uzaytirilib, Samarqandga yetkazildi. 1906 yilda Toshkent-Orenburg temir yo`li ishga tushirildi. 1912 yilda Farg`ona vodiysi ham Rossiya bilan temir yo`l orqali bog`landi.

O`lkaning xomashyo yetkazib beruvchi manba sifatidagi o`rni mustahkamlangach, bu yerga turli firma va birjalar kirib kela boshladi va ular Turkistonning iqtisodiy hayotida yil sayin o`z ta'sirini kuchaytirdi. Ular o`lkadan xomashyo olib ketish, Rossiyadan sanoat va qishloq xo`jalik mahsulotlari olib kelib sotish bilan cheklanmay, sug`oriladigan yerlarni sotib olib, paxta ekishni kengaytirdi. Paxtachilikning rivojlanishi bunday firma-birjalar, mahalliy sudxo`r va savdogarlar uchun katta imkoniyatlar yaratib berdi. Ular asosan xomashyo yetishtirish yo`liga o`tib olgan dehqonlarga kelasi yil oladigan hosili hisobidan pul qarz berar edi. Dehqonlarning moddiy ahvoli og`irlashgan sari, ularning hosildan tushgan daromadi qarzini uzishiga, yerga ishlov berishga, oilasiga oziq-ovqat mahsulotlarini sotib olishga ham yetmas edi. Buning natijasida bir tomondan, dehqonlarning yersizlanishi ortib boraversa, ikkinchi tomondan, katta yer maydonlari mahalliy boylar va sudxo`rlar qo`lida to`plandi.

Rossiya sanoatida paxta tolasiga bo`lgan ehtiyojning ortib borishi bu yerlarda yetishtiriladigan paxtaning sifatiga zo`r berishni kuchaytirdi. Shu maqsadda o`lka yerlarida paxtaning Amerika navlarini yetishtirishni yo`lga qo`yish bo`yicha ilmiy ishlar olib boruvchi stansiyalar tashkil etildi. Hatto bu navlarni o`rganish uchun Amerikaga maxsus mutaxassislar ham yuborildi. Mustamlaka yillarida bunday

navlar o'lkada paxtachiligida yetti barobar ko'paydi.

Rossiya uchun Turkistondan ko'proq foyda ko'rish maqsadida o'lkani o'zida xomashyoga dastlabki ishlov beruvchi korxonalar tashkil etishga kirishildi. 1900 yilgacha Turkistonda 170 dan ortiq sanoat korxonalari ishga tushirildi. Bularning 80% ni paxtaga qayta ishlov beruvchi korxonalar tashkil etdi. O'lkani o'zida ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan sanoatning rivojlanishi va Rossiyadan kirib kelayotgan tayyor sanoat mahsulotlari asrlar davomida hunarmandchilik bilan shug'ullanib kelayotgan aholini xonavayron etdi.

Raqobat natijasida hunarmandchilikning ko'plab sohalari inqirozga yuz tutdi, xonavayron bo'lgan hunarmandlar ham yersiz dehqonlar singari ishsizlar safini to'ldirib bordi. O'lkani ko'plab unumdor yerlariga paxta ekilishi boshqali ekinlar ekiladigan maydonlarning qisqarishiga olib keldi. Ming yillar davomida o'zini oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlab kelgan mahalliy aholi asta-sekin oziq-ovqat masalasida Rossiyaga qaram bo'ldi. G'alla mahsulotlari o'lkaga Rossiyadan keltirilib, unga chor ma'murlarining o'zi narx-navoni belgiladi. Sanoatda band bo'lgan mahalliy ishchilarning turmush sharoiti yana ham og'ir edi. Chunki ularning ish haqi rusiyazabon ishchilaridan 2- 2,5 barobar kam bo'lsa, olinadigan soliqlar va jarimalar shuncha ko'p edi.

3-asosiy savol: Chor Rossiyasining Turkistondagi ruslashtirish siyosati.

3-asosiy savol bayoni:

Mustamlakachilik siyosatining asosiy yo'nalishlaridan biri Turkiston o'lkasini ruslashtirishdan iborat bo'ldi. Podsho hukumati Turkistonni ko'p minglab yersiz dehqonlarni, ishsizlarni ko'chirib keltiradigan, rus inqilobchilari va sotsial-demokratlarini surgun qiladigan makonga aylantirdi. Markaziy Rossiya, Kavkazortidan kelgan minglab Rossiya monarxiyasining raqiblari Turkistonning yirik shaharlariga joylashib oldilar. Rossiyadan ko'chirib keltirilganlarga katta imtiyozlar berildi. Ularning joylashishi, dehqonchilik qilishi uchun ko'p miqdorda mablag'lar ajratildi, o'zini o'nglab olgunga qadar oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlab turildi.

Yangi tashkil topgan rus qishloqlari aholisi mahalliy aholiga nisbatan ancha ko'proq ekin maydonlariga ega bo'ldi, ma'lum muddatgacha soliqdan ham ozod qilindi. Natijada, rus dehqonlari qisqa vaqtda ishlab chiqarishning texnikaviy zaminini ham yaxshilab oladilar. Bunday imtiyozlarni chor ma'murlari "Rossiyadan ko'chib kelayotganlar bo'sh yerlarni o'zlashtirishga, bog'lar yaratishga yordam beradi", deb ko'rsatdi. Aslini olganda qashshoqlashib ketgan yuz minglab aholining O'rta Osiyoga kirib kelishi Rossiyada tobora chuqurlashib borayotgan ichki ziddiyatlarni hal etishning bir yo'li bo'ldi. Mustamlaka o'lkada ko'p sonli rus aholisining mavjudligi Rossiya uchun harbiy va siyosiy tayanch bo'ldi. Ular ayni bir vaqtda mahalliy xalqlarning mustamlakachilik tuzumiga qarshi bo'lgan harakatlarini bo'g'ib turish uchun tayanch vazifani bajarar edi.

Chorizmning Turkistondagi madaniy-ma'rifiy ishlari mustamlakachilik siyosatiga to'la bo'ysundirildi. Bu boradagi siyosat mahalliy aholining ma'naviy hayotiga aralashmaslik, deb ko'rsatilgan bo'lsa-da, aslida aholini ruslashtirish, milliy madaniyatni cheklash, kamsitishdan iborat bo'ldi. Shu maqsadda dastlabki

tadbirlar Yevropa turmush tarzini ifoda etuvchi maktablarni ochishdan boshlandi. Yillar davomida o`rta va oliy diniy ta`lim beruvchi madrasalarni rivojlantirish borasida hech qanday amaliy tadbirlar o`tkazilmadi. O`lkada rus-tuzem maktablari haqidagi loyihaga binoan 1884 yili Toshkentda dastlabki rus-tuzem maktabi ochildi.

Mahalliy xalqlarning tarixiy qadriyatlariga, diniy e`tiqodlariga ta`sir o`tkazish, ularni ma`naviy qaramlikda yashash uchun Rossiya ma`muriyati eski mustamlakachi davlatlarning o`z mustamlakalarida olib borgan missionerlik siyosatlaridan foydalandilar. Ilminskiy, Ostroumov va boshqa missionerlarning o`lkadagi faoliyati buning yorqin misolidir. Mahalliy aholining yashash tarzi, sihat-salomatlikni yaxshilash borasida ham biron bir tadbir amalga oshirilmadi. Guberniyalarda, uyezdlarda bir, yoki ikki vrach bo`lib, ular ham asosan soldatlar va rus aholisiga yordam ko`rsatish bilan band bo`lganlar.

O`lkada mustamlakachilikni kuchaytirishga qaratilgan ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy jarayonlar asta-sekin mahalliy aholining moddiy va ma`naviy qashshoqlanishiga, ijtimoiy-iqtisodiy ziddiyatlarni keskinlashishiga olib kelib, chorizm mustamlakachiligiga qarshi qaratilgan milliy ozodlik harakatlarni kuchayishiga sabab bo`ldi.

4-asosiy savol: Chorizm istibdodiga qarshi milliy-ozodlik harakatining boshlanishi va uning bosqichlari.

1-asosiy savol bayoni:

O`lkada XIX asr 2-yarmiga kelib, chor Rossiyasining mustamlakachilik, shovinistik siyosati mahalliy aholi milliy ozodligi uchun kurashining kuchayishiga Tarixiy manbalarda, arxiv hujjatlarida chor Rossiyasi armiyasining O`rta Osiyo hududiga kirib kelishi bilan, unga qarshi xalq ozodlik harakatlari boshlanganligi va bu chor hukumatining ag`darilishiga qadar davom etganligi haqidagi ma`lumotlar qayd qilinadi. Jumladan, 1837-1846 yillarda Sulton Kenesarin rahbarligidagi va Buxoro xonligining Buxoro shahri, Shahrisabz bekligidagi harakatlar; 1871 yilda Eshon Eshmuhammad boshchiligida Sirdaryo viloyatidagi chiqishlar; 1871 yildagi Farg`onada Yetimxon qo`zg`oloni, 1872 yilda Chirchiqdagi isyonlar; 1873-76 yillar Qo`qondagi Po`latxon qo`zg`oloni; 1892 yildagi Toshkent qo`zg`oloni; 1898 yildagi Andijonda Dukchi Eshon qo`zg`oloni; 1899 yildagi Sirdaryo viloyatidagi harakatlar; 1916 yildagi Jizzax qo`zg`oloni kabi yirik va ommaviy tus olgan kurashlarni qayd qilishimiz mumkin.

XIX asr 70-yilning boshlaridagi Farg`onadagi xalq harakatlarini alohida qayd etish lozim. 1868 yilda Kaufman bilan sulh shartnomasi tuzib, Qo`qon xonligining katta hududlarini Rossiya ixtiyoriga bergan va Rossiya hukmronligini tan olgan Xudoyorxon siyosatidan nafaqat oddiy xalq, balki yirik yer egalari ham norozi edilar. Qo`qon xonligida elchi va josus vazifasini bajargan polkovnik Shaufus ma`lumotlariga qaraganda, norozi beklar tepasida Abdurahmon Oftobachi turgan. 1872 yilda xon siyosatiga qarshi xalq harakati, ayniqsa, kuchaydi. Bundan foydalangan Abdurahmon Oftobachi tanishi mulla Ishoq Hasan o`g`lini qirg`izlar orasida Po`latxon nomi bilan qo`zg`olon ko`tarishga undaydi va o`zi ham bu

harakatga qo`shiladi. 1873 yilda boshlangan bu qo`zg`olonda oddiy xalq, dehqonlar, hunarmandlar ishtirok etib, bu harakat butun Farg`ona vodiysi bo`ylab yoyildi. Xudoyorxonning o`g`li Nasriddinbek boshchiligidagi xon qo`shinlari ham qo`zg`olonchilarni qo`llab-quvvatladi. Xudoyorxon rus hokimiyatidan boshpana so`rab, Toshkentga qochdi. Qo`qon taxtiga uning o`g`li Nasriddinbek (1875-76) xon qilib ko`tarildi. Qo`zg`olonchilar kelishuviga binoan esa Po`latxon xon etib saylanishi kerak edi. Nasriddinbekning xonlikka ko`tarilishi va ruslar bilan kelishuv siyosatini olib borishi, qo`zg`olonchilar o`rtasida norozilik keltirib chiqardi. Natijada Marg`ilon, Namangan, Andijon hududlarida Po`latxon tarafdorlari yerlarni kambag`allarga bo`lib berib, xon siyosatiga qarshi chiqdilar. Qo`qon xonligining ruslarga qarashli bo`lgan yerlarida ham norozilik chiqishlari avj ola boshladi. Bu rus hukumatini havotirga solib qo`ydi va Kaufman Qo`qon xonligini tugatish to`g`risida podshoning roziligini so`rab, iltimosnoma jo`natdi. Qo`qon xonligiga Skobelev boshchiligidagi harbiy jazo otryadi kiritildi. Harbiy jihatdan ustun bo`lgan rus qo`shinlari qo`zg`olonchilarni tezda mag`lubiyatga uchratdi.

Po`latxon qo`shinlari harakatining ikkinchi bosqichi 1875 yilda Toshkent viloyatida Ohangaron, Telov, Pskent, Toshkentda bo`lib o`tgan harakatlarni o`z ichiga oldi. Qattiq zarbaga uchragan qo`zg`olonchilar 1876 yili Andijonda, Oloy vodiysida kurashni davom ettirdilar. Ammo harbiy jihatdan kuchlar teng emas edi. 1876 yil 1 martda Po`latxon tutib olinib, Marg`ilonda osib o`ldirildi. Boshqa qo`zg`olonchilar ham qattiq jazolandi. Podshoning buyrug`i bilan Qo`qon xonligi tugatilib, Farg`ona viloyati tashkil etildi.

Farg`ona vodiysidagi 70-80 yillardagi xalq harakatlarida Qurbonjon dodxoh, Yetimxon, Darvishxon to`ra, Yoqubbek boshchiligidagi qo`zg`olonlarni ham qayd qilishimiz mumkin. Qurbonjon dodxoh rus qo`shinlariga qarshi kurashda sharq ayollarining qahramonligini, jasoratini namoyon etdi. Rus generali Skobelev u bilan sulh tuzdi va uni "Oloy malikasi" deb atadi.

1892 yilgi Toshkent qo`zg`oloni ko`plab adabiyotlarda rus hukumatini o`lkaning bir qancha shaharlarida vabo kasali tarqalishining oldini olish uchun Toshkent shahrining o`zida ko`rilgan chora-tadbirlarga qarshi ko`tarilgan qo`zg`olon deb ta`riflangan bo`lsa-da, aslida u chor Rossiyasining o`lkada ko`p yillar davomida olib borgan mustamlakachilik siyosatiga qarshi qaratilgan edi. Rus hukumatining vaboning oldini olish uchun ko`rgan chora-tadbirlari davomida mahalliy aholining diniy e`tiqodlari, urf-odatlari hisobga olinmaganligi natijasida, sabr kosasi to`lgan xalq ommasining noroziligi kuchaydi. Natijada qo`zg`olonda Toshkent shahri aholisining barcha qatlamlari ishtirok etdi. Mahalliy aholi diniy bayrami "Qurbon hayiti" kunida boshlangan qo`zg`olon tezda chor askarlari tomonidan bostirilib, qo`zg`olonchilardan 8 kishini dorga osib o`ldirilishiga, 15 kishini 2 yil muddat bilan mahbuslar rotasiga yuborilishiga, 2 kishini olti oydan qamoq jazosini o`tashga hukm qilishdi. Lekin chor Rossiyasi dunyo matbuotchilari oldida bu jazolar shov-shuvga sabab bo`lishidan cho`chib, o`lim jazosini umrbod surgun bilan almashtirdi. Bu qo`zg`olon Toshkent shahrida yuz bergan bo`lsa-da, uning aks-sadosi butun Turkiston o`lkasi bo`ylab tarqaldi.

XIX asr oxirlarida Rossiyaning mustamlakachilik siyosatiga qarshi milliy ozodlik harakatining yorqin namunasi 1898 yil may oyida Andijonda bo`lib o`tg`an Dukchi Eshon qo`zg`olonidir. Bu qo`zg`olon rahbari Muhammadali Eshon o`z davrining obro`li, diniy va dunyoviy ilmlardan boxabar, davr siyosatini to`g`ri tushungan shaxs edi. U o`z muridlari va hamfikrlari bilan bosqinchilarning xalqqa qarshi olib borayotgan zulmkor siyosatini qoralalar edi.

Dukchi Eshon Mingtepa qishlog`idan turib, Farg`ona shaharlari va qirg`iz yerlaridagi mustamlakachilardan norozi aholini birlashtirish va bu zulmni ag`darib tashlashga harakat boshladi. Qo`zg`olon olib borish usullaridan bexabarlik, birlikning yo`qligi, uyushmaganlik, qurol-aslaha va moddiy bazaning yetishmasligi qo`zg`olonning tezda mag`lubiyatga uchrashiga sabab bo`ldi, ayniqsa, qo`zg`olonning kelishilgan muddatdan oldin boshlanishi uning mag`lubiyatiga asosiy sabablardan biri bo`ldi. Qo`zg`olon bostirilib, uning rahbarlari qattiq jazolandi. Qo`zg`olon natijasida Farg`ona viloyatida va butun Turkiston general-gubernatorligida harbiy politsiya rejimi kuchaytirildi.

XX asr boshlariga kelib, Rossiyadagi ijtimoiy-siyosiy vaziyat Turkistonga ham o`z ta`sirini ko`rsatdi. O`lka hududida demokratik-inqilobiy harakatlar avj ola boshladi. Turkiston o`lkasi hududida temir yo`llarning qurilishi, zavod va fabrikalarning ishga tushirilishi Rossiya markaziga ko`plab o`lka boyliklarining chiqib ketishini osonlashtirdi. Bu mahalliy aholi ahvolini yanada og`irlashtirdi. Turkiston o`lkasi hududida dehqonlar g`alayonlari, norozilik chiqishlari ortib bordi. 1904-1907 yillardagi Nomoz Primqulov boshchiligidagi harakat shu chiqishlarning eng ko`zga ko`ringanidir. Samarqand, Jizzax atrofidagi bu harakatda Nomoz yigitlari, mahalliy amaldorlar va rus mustamlakachilariga qarshi kurash olib borib, ulardan tushgan o`ljalarni kambag`al xalqqa bo`lib berar edi. Chor ma'murlarining ayyorlik bilan olib borgan ishlari natijasida Nomoz yigitlari orasiga xoinlar kiritildi va Nomozning o`zi ham josuslar tomonidan o`ldirildi.

1914 yilda boshlangan birinchi jahon urushiga Rossiyaning tortilishi natijasida mahalliy xalqdan olinadigan soliqlar miqdori oshib bordi. Turkiston o`lkasi hududida yersiz dehqonlarning soni ko`paydi. Rossiya frontda va front orqasidagi qora ishlarda mahalliy aholi vakillaridan foydalanish uchun 1916 yil 25 iyunda farmon chiqardi. Ushbu farmonga muvofiq hozirgi O`zbekiston hududidan 19-43 yoshgacha bo`lgan 250 mingdan ziyod erkak aholi front ortidagi ishlarga (mardikorlikka) chaqiriladigan bo`ldi. Ular uch oyda qaytib kelishlari va bungacha ularning oilalari hukumat tomonidan ta'minlanishi va'da qilindi. Ro`yxatga olish davomida boylarning bolalarini pul evaziga ro`yhatga kiritishmadi. Bu xalq noroziligini ortib borishiga sabab bo`ldi. 1916 yil iyul oyidan mahalliy aholining qo`zg`oloni boshlandi. 4 iyul kuni Xo`jandda, 5 iyul Samarqand viloyatida, 9 iyul kuni Qo`qon uyezdida, 10 iyul kuni Marg`ilonda, 11 iyulda Samarqand va Toshkentda mardikorlikka olishga qarshi qo`zg`olonlar boshlandi. 1916 yil 18 iyulda butun Turkiston harbiy holatda deb e`lon qilindi.

1916 yildagi qo`zg`olonning eng kuchaygan nuqtasi 13 iyul kuni boshlangan Jizzax qo`zg`oloni bo`ldi. Jizzaxdagi qo`zg`olonga Nazirxo`ja Abdusalom o`g`li, Abdurahmon Jevachi kabi "xalq beklari" boshchilik qilib, aholini mustaqil beklilik

tuzishga chaqirdilar, qo'zg'olon davomida temiryo'l bekatlari, ko'priklar vayron qilindi. Polkovnik Afanasyevning jazo otryadi qo'zg'olonchilardan yengiladi. Shundan keyin polkovnik Ivanov boshchiligidagi katta jazo otryadi qo'zg'oloni shafqastizlik bilan bostiradi. Chor qo'shinlari bilan so'nggi to'qnashuv 1916 yil 21 iyulda Qilich qishlog'ida bo'lib o'tdi. Mingga yaqin kishi hibsga olinib jazolandi. 1916 yilgi qo'zg'olon hukmron sinflarning zulmiga qarshi qaratilgan xalq qo'zg'oloni edi. Qo'zg'oloni harakatga keltirgan asosiy kuch dehqonlar va hunarmandlar, kambag'allar bo'ldi. Qo'zg'olonchilarni mahalliy ziyolilar, ruhoniylarning bir qismi qo'llab-quvvatladi. Qo'zg'olon bostirilgach, uning yo'l boshchilari jazoga tortilib, o'limga mahkum etildi. Jami 51 kishi qatl qilindi. 168 kishi surgun qilindi. 128 kishi qamaldi, 228 kishi turli xizmatlarga safarbar etildi. 1916 yilgi qo'zg'olon butun mustamlakachilik davomida Turkistondagi eng qudratli va uyushgan qo'zg'olon bo'ldi.

5-asosiy savol: Turkistonda rus mustamlakachiligiga qarshi demokratik harakatlar. Jadidchilik

5-asosiy savol bayoni:

XIX asrning oxiri-XX asrning boshlarida Turkiston xalqlari o'ziga xos ijtimoiy, siyosiy, diniy-axloqiy, madaniy taraqqiyotini boshidan kechirdi. Turkiston ziyolilari chor Rossiyasining mustamlakachilik zulmidan qutulish, o'z milliy davlatchiligini tuzish, iqtisodiy va madaniy taraqqiyotga yo'l ochish, xalqqa ziyo tarqatish choralari ko'rdi. Bu borada jadidchilik harakati katta rol o'ynadi.

Jadidchilik harakatining g'oyaviy otasi qrimlik Ismoilbek G'asprali (1851-1914) 1884 yilda Qrimdagi Bog'chasaroy shahrida jadid maktabiga asos soldi va o'zi dastur tuzib, darslik yozdi. Uning o'qitish usuli "usuli saftiya", ya'ni "yangi usul" nomi bilan shuhrat qozondi. Ismoil G'asprali nashr etgan "Tarjimon" jurnali mahalliy yoshlar orasida yangicha ijtimoiy qarash uyg'otdi. Bu qarash natijasida ziyolilar orasida tabaqalanish yuz berdi. Taraqqiyparvar kishilar yangi usul tarafdorlari - "jadidlar", eski usulda o'qitish tarafdorlari - "qadimlar" deb atala boshladi.

Jadidlar ongining o'sishida "Tarjimon", "Vaqt", "Yulduz», "Siroti mustaqim» gazeta va jurnallari katta rol o'ynadi. Ismoil G'asprali 1893 yilda Buxoro amirligida birinchi jadid maktabi "Muzaffariya"ning ochilishiga sababchi bo'ldi. Turkiston jadidlarining eng yirik vakillaridan biri toshkentlik Munavvarqori Abdurashidxonov (1878-1929), 1901-1904 yillarda Toshkentda yangi usul maktablarini ochdi. Jadidchilik harakatining yirik yetakchi rahbarlaridan biri Abdulla Avloniy (1878-1931) 1911 yilda jadid maktablari uchun darsliklar yaratdi.

Jadidlarning xalq ma'rifati uchun kurash dasturi uch asosiy yo'nalishdan iborat bo'lgan:

- 1) yangi usul maktablari tarmog'ini kengaytirish;
- 2) umidli, iqtidorli yoshlarni chet elga o'qishga yuborish;
- 3) turli ma'rifiy jamiyatlar tuzish hamda ziyolilarning kuchli firqasini tashkil etishga qaratilgan gazetalarni chop etish.

Shu dasturni amalga oshirish borasida Munavvarqori Abdurashidxonov,

Ubaydullaxo`ja Asadullaxo`jaev, Mahmudxo`ja Behbudiy, Abdulla Avloniy, Abdulhamid Cho`lpon, Abdurauf Fitrat va boshqa ziyolilar jonbozlik ko`rsatishdi. Yangicha o`qitish musulmon bolalariga qisqa vaqt ichida dunyoviy, diniy ta'lim berish dasturi asosida olib borildi. Bu dasturga ko`ra maktablarda o`qitish tizimi ikki bosqichdan iborat bo`lgan. Birinchi bosqich ibtidoiy qism deb atalib, uning tahsil muddati 4 yil bo`lgan. Birinchi bosqichni tugatgan shogird eski maktabda 10 yil o`qigandan ko`ra yaxshiroq savod chiqargan. Ikkinchi bosqichni muvaffaqiyatli tugatgan shogird arabcha, forscha, turkiy tilda bemalol so`zlashib, ruschada erkin gaplasha olar edi. Adabiyotda ham til, janr, shakl, mavzu, uslub borasida yangiliklar ro`y berdi. Jadid ulamolari o`z asarlarini vaqtli matbuotda e`lon qilib, ularda mavjud jamiyatning salbiy tomonlarini ochib berishdi. Jadid ulamolarining publisistik maqolalari, badiiy asarlari "Samarqand", "Oyina", "Sadoi Turkiston", "Yurt", "Najot" kabi gazeta va jurnallarda nashr qilinar edi.

Turkistonning yangi ziyolilari dastlabki yaratgan asarlarida XX asr qadriyatlarini himoya qilish, ijtimoiy ongini davr darajasiga ko`tarish g`oyalarini yoritdilar. Turkistonda mustamlakachi ma'murlar, shuningdek, amirlar, xonlar va din peshvolarining jadid matbuotiga qarshi olib borgan kurashi jadidlarni madaniy islohotdan siyosiy qarshilik ko`rsatishga olib keldi. Jadidlarning dastlabki siyosiy harakatlarida ma'rifiy xayriya jamiyatlarini tuzish, firqalar tashkil etish, mavjud tuzum kamchiliklarini fosh etish yaqqol ko`zga tashlanadi. Shuning uchun ham jadidlarga chor ma'murlari ham, xon va amirlar ham qattiq qarshilik ko`rsatishdi, joylarda ularning faoliyatini ta'qiqlashdi.

9 Mavzu: Turkistonda mustabid sovet hokimiyatining o`rnatilishi, istiqloqlilik harakati

Asosiy savollar:

1. 1917 yil fevral inqilobining Turkistonga ta'siri
2. Oktyabr to`ntarishi. Turkistonda mustabid Sovet hokimiyatining o`rnatilishi, uning shovinistik siyosati
3. «Turkiston muxtoriyati»ning tuzilishi va uning tor-mor keltirilishi
4. Turkiston mintaqasidagi istiqloqlilik harakati va uning tarixiy ahamiyati

1-asosiy savol: 1917 yil fevral inqilobining Turkistonga ta'siri.

1-asosiy savol bayoni:

1917 yil fevral inqilobi g`alabasi Turkiston o`lkasiga ham o`z ta'sirini o`tkazdi. Turkistonda ishchi va soldat deputatlari Sovetlari va har xil toifa vakillaridan tuzilgan ijroiya qo`mitalar tashkil etila boshlandi. Toshkentdagi dahalarning vakillari to`planib, "Sho`roi Islom" tashkilotini tuzdilar. 1917 yil mart oyida o`lka muxtoriyati masalasi Turkiston ijtimoiy-siyosiy hayotida asosiy masala bo`lib qoldi. Turkistonga muxtoriyat maqomini berish g`oyasi nafaqat demokratik ziyolilar o`rtasida, hatto oddiy fuqarolar orasida ham keng tarqaldi. 31 mart kuni rus podshosining o`lkadagi tayanchi - Turkiston general-gubernatori hokimiyatni tark etdi. 1917 yil aprelda Muvaqqat hukumat qarori bilan kadet N.N.Shchepkin

raisligida Turkiston qo`mitasi tashkil qilindi. 9 kishidan iborat bu qo`mita a'zolarining to`rttasi: Buxeyxonov, Tinishboyev, Maqsudov va Davlesthin turkiy xalqlar vakillaridan edi.

Turkiston mahalliy aholisining oshib borayotgan ijtimoiy-siyosiy faolligi sharoitida Toshkentda 1917 yil 16 aprelda "Sho`roi Islomiya"ning Toshkent tashkiloti tashabbusi bilan chaqirilgan Butunturkiston musulmonlarining 1 qurultoyi ish boshladi. Qurultoyning so`nggi majlisida markaziy rahbar organ-Turkiston O`lka musulmon Sho`rosi tashkil etilish haqida qaror qabul qilindi. Shunday qilib, Turkistonning birligi va yaxlitligi tomon muhim qadam qo`yildi. Afsuski, birlashish jarayonlari har doim ham bir tekis rivojlanmadi. Munavvar Qori boshchiligidagi "Sho`roi Islomiya"dan 1917 yil iyun oyida asosan diniy ulamolardan tashkil topgan "Sho`roi Ulamo" ajralib chiqdi.

Toshkentdagi ishchi va soldat deputatlari Soveti musulmonlar o`rtasidagi ushbu bo`linishdan ustalik bilan foydalanishga urindi. Sentyabr voqealari natijasida Toshkent Soveti hokimiyatni qo`lga olishga harakat qildi. 1917 yil 10 sentyabrda Toshkentda Butunturkiston musulmonlarining 2 qurultoyi ochildi. Ushbu qurultoy hokimiyatni soldat, ishchi va dehqon deputatlari Sovetlariga berishga qarshi chiqdi. Sentyabr voqealari jamiyatdagi siyosiy qarama-qarshiliklarni keskinlashtirib, o`lkadagi ishchilar harakati bilan milliy harakatning keyingi yo`llarini bir-biridan ajratib yubordi.

Toshkentda 1917 yil 17-20 sentyabrda turkistonlik va qozoq musulmonlarining qurultoyida "Sho`roi Islomiya", "Sho`roi Ulamo", "Turon" va boshqalarni birlashtirish yo`li bilan butun Turkiston va Qozog`iston uchun umumiy bo`lgan "Ittifoqi muslimin" degan siyosiy partiya tuzishga qaror qilishdi. "Ulamochilar" qurultoyidagi asosiy masala Turkiston o`lkasining bo`lg`usi siyosiy boshqaruvi to`g`risida bo`lib, unda demokratik Rossiya tarkibida hududiy federatsiya - Turkiston Federativ Respublikasi tuzilishi g`oyasi olg`a surildi. Fevral inqilobining ta`siri bilan Turkistonda kasaba uyushmalari ommaviy ravishda tashkil etildi, mahalliy xalqlar tillarida gazetalar chiqq boshladi.

2-asosiy savol: Oktyabr to`ntarishi. Turkistonda mustabid Sovet hokimiyatining o`rnatilishi, uning shovinistik siyosati.

2-asosiy savol BAYONI:

1917 yil sentyabr oyida bolsheviklashgan Toshkent Soveti soldatlarni va asli rossiyalik ishchilarni o`z tomoniga torta olgan edi. Toshkentdagi Oktyabr to`ntarishi qatnashchilari 1 noyabrda Bosh komissar general Korovichenko va Muvaqqat hukumatning Turkiston komitetini qamoqqa oldilar va shu kuni Turkistonda Sovet hokimiyati o`rnatilganligi e`lon qilindi. Qurollangan rusiyzabon ishchilar, asosan temiryo`lchilar, Toshkent garnizonining soldatlari bilan birgalikda bir guruh mahalliy binokor ishchilarning xayrixohligi bilan davlat to`ntarishini o`tkazdilar.

Turkiston bolsheviklari o`lkadagi butun hokimiyatni o`z qo`llariga olish uchun shafqatsiz kurash olib bordi. 1917 yil 15-22 noyabrda Toshkent shahrida bo`lib o`tgan ishchi, soldat va dehqon deputatlarining III o`lka s`yezdidagi hokimiyat

masalasi hal qilindi. Bunda 15 kishidan iborat Turkiston xalq komissarlari Soveti tuzildi. U 8 ta soʻl eser va 7 ta bolshevikdan iborat edi. Hukumatga mahalliy aholidan bironta ham vakil kiritilmadi. Sherali Lapin boshliq "Ulamochi"lar, menshevik va soʻl eserlarning Oʻlka Soveti tarkibiga musulmon vakillarini ham kiritish borasidagi takliflari inobatga olinmadi. Bu esa bolsheviklar tarafidan milliy masalada yoʻl qoʻyilgan katta siyosiy xatolik boʻlib, bunda Sovet rahbarlarining shovinistik kayfiyatlari ochiq namoyon boʻldi. Hukumatning bunday ziddiyatli tarkibi oʻlkada yevropalik aholi hukmronligini mustahkamladi.

Rossiya Xalq Komissarlari Soveti 2 noyabrda "Rossiya xalqlari huquqlarining deklarasiyasi" va 20 noyabrda "Rossiya va Sharqning barcha musulmon mahnatkashlariga" murojaatnomasini eʼlon qildi. Dabdabali deklarasiyada xalqlarning oʻz taqdirini oʻzi belgilash huquqi rasmiy ravishda tan olindi; hattoki ajralib chiqish va mustaqil davlat tuzish huquqi berildi; hamma va har qanday milliy, diniy va boshqa cheklashlar bekor qilindi. Ushbu deklarasiyalar qanchalik balandparvoz vaʼdalar bermasin, amalda quruq tashviqot boʻlib chiqdi. Koʻp oʻtmay Turkiston XKS "Shoʻroi Islomiya", "Shoʻroi Ulamo" tashkilotlarini tarqatib yubordi. Keyinchalik bu tashkilotlarning rahbarlari "Turkiston muxtoriyati" ga kirib, milliy istiqlol harakatida qatnashdi.

3- asosiy savol: «Turkiston muxtoriyati»ning tuzilishi va uning tor-mor keltirilishi.

3-asosiy savol bayoni:

1917 yil 26-28 noyabrda Qoʻqon shahrida Turkiston oʻlka musulmonlarining favqulodda IV qurultoyi boʻlib oʻtadi. Qurultoyda demokratik musulmon ziyolilar talabi bilan Turkiston aholisining yevropalik qismi vakillari ham teng huquqli boʻlib ishtirok etdilar. Turkistonni boshqarish tuzumi toʻgʻrisidagi masalada uch kun davom etgan qurultoyning diqqat markazida turdi. Qurultoyning barcha viloyatlardan vakil boʻlib kelgan qariyb 200ga yaqin qatnashchilari muxtoriyat va mustaqillik eʼlon qilish gʻoyasini qoʻllab-quvvatladilar. Qurultoyda qabul qilingan qarorda "Turkistonda yashab turgan turli millatga mansub aholi Rossiya inqilobi daʼvat etgan xalqlarning oʻz taqdirini oʻzlari belgilash xususidagi irodasini namoyon etib, Turkistonni Rossiya tarkibida hududiy jihatdan muxtor deb eʼlon qildi". 28 noyabrda tarkib topayotgan mazkur davlatning nomi aniqlanib, "Turkiston muxtoriyati" deb ataladigan boʻldi. Butunrossiya Taʼsis majlisi chaqirigʻiga qadar hokimiyat Turkiston Muvaqqat kengashi va Turkiston xalq (millat) majlisi qoʻlida boʻlishi kerak edi. Turkiston Muvaqqat kengashi aʼzolaridan tuzilgan Muvaqqat hukumat hayʼati tarkibiga 8 kishi saylandi, ulardan 4 oʻrin rusiyzabon aholi vakillariga ajratildi.

Qurultoy jarayonida Turkiston Millat majlisi 54 kishidan iborat qilib saylandi, shundan uchdan ikki qismi, yaʼni 36 nafari mahalliy aholidan edi. Turkiston muxtoriyati hukumati qisqa fursat ichida xalq oʻrtasida katta eʼtibor qozondi. Afsuski, oʻlka bolsheviklari Turkiston muxtoriyati hukumatiga katta xavf deb qaradilar. Turkiston Sovetlarining IV sʼyezdi Turkiston muxtoriyat hukumati va uning aʼzolarini qonundan tashqari deb hisobladi va hukumat aʼzolarini qamoqqa

olish haqida qaror qabul qildi. Turkiston XKS muxtoriyat hukumatini tugatish uchun harbiy harakatlarni boshladi. Turkiston bolsheviklari buning uchun qizil askarlardan tashqari armanlarning "Dashnaksutyun" partiyasi a'zolaridan keng foydalandi.

1918 yilning 19 fevralida Qo`qon shahrida faoliyat ko`rsatayotgan Turkiston muxtoriyati hukumati bolsheviklarning qonli hujumlari natijasida ag`darib tashlandi. Hukumat ag`darilgach ham Qo`qon va uning atroflaridagi tinch aholini talash va o`ldirish battar avjiga chiqdi. Faqat Qo`qonning o`zida uch kun davomida 10 000 kishi o`ldirildi. Turkiston muxtoriyatining ag`darilishi O`rta Osiyoni sovetlashtirishga keng yo`l ochib berdi.

4-asosiy savol: Turkiston mintaqasidagi istiqloqlolchilik harakati va uning tarixiy ahamiyati

4-asosiy savol bayoni:

Turkiston Muxtoriyati hukumati bolsheviklar tomonidan tor-mor qilinsa ham, Farg`ona vodiysida istiqloqlolchilik harakatini tashkiliy jihatdan rasmiylashtirdi, unga milliy bo`yoq va tus berdi. Muxtoriyat hukumatining tugatilishi istiqloqlolchilik harakatining butun Farg`ona vodiysida ommaviy ravishda boshlanishiga bir turtki vazifasini o`tdiki, chor Rossiyasining mustamlakachilik zulmi ostida ezilib kelgan farg`onaliklar endi bolsheviklar tuzumi va sovet Rossiyasiga qarshi qurolli kurashga otlandilar. Demak, Turkistonda sovet hokimiyati va bolshevikcha tuzumga qarshi istiqloqlolchilik harakatining boshlanishi xronologik jihatdan 1918 yil fevral oyining so`nggi o`n kunligida deb belgilashimiz mumkin.

Dastlabki istiqloqlolchi guruhlarining tuzilishi Qo`qon atrofidagi Bachqir qishlog`idan chiqqan Kichik va katta Ergashlarning nomlari bilan uzviy bog`liqdir. 27 fevralda bo`lgan janglarning birida Kichik Ergash shahid bo`lgach, uning o`rniga Katta Ergash qo`rboshi bo`lib, Farg`ona vodiysida bolsheviklarning mustamlakachilik tartibiga qarshi ozodlik bayrog`ini ko`tardi.

Milliy ozodlik harakati mash'alini Skobelev uyezdida Marg`ilon militsiyasining sobiq boshlig`i Muhammad Aminbek Ahmadbek o`g`li (Madaminbek) ko`tardi. "Yakkatut volosti G`arbobo qishlog`idagi Madaminbek guruhining qarorgohiga ommaviy ravishda mahalliy yoshlar kelib qo`shilardi", -deb yoziladi 1918 yilga oid arxiv hujjatlarning birida. 1918 yil mart oyiga kelib Farg`ona vodiysida bir-biridan mustaqil ravishda 40 dan ortiq qo`rboshi dastalari faoliyat ko`rsatardi. Madaminbek Skobelev uyezdida, aka-uka Shermuhammadbek va Nurmuhhammadbek Marg`ilon atroflarida, Omon Pahlavon, Qobil, Sotiboldi Qozi va Rahmonqul Namangan uyezdida, Parpi qo`rboshi Andijon shahri atrofida, Eshmat qo`rboshi Qo`qonning Buvayda qishlog`ida, Umar Choli Urganji qishlog`ida, Oybola Naymancha qishlog`ida, Jonibek Qozi O`zgan tomonda, Muhiddinbek Novkatda o`z faoliyatlarini boshladilar.

Istiqloqlolchilik harakatining harbiy birlikka aloqasi bo`lmagan qurolli bezorilik yoki bosqinchilik yohud bosmachilik harakati emasligini alohida ta'kidlab o`tish kerak. Istiqloqlolchilik harakatining o`ziga xos milliy yo`nalishi va Turkistonga mos xususiyatlari bo`lgan. Harakatning boshdan oxirigacha bir ustuvor g`oya yotadiki,

bu butun Turkistonning milliy istiqloli va mustaqilligi g`oyasidir. Istiqlolchilik harakati goh kuchayib, goh pasayib turishiga qaramay, unda ishtirok etuvchilarning tarkibi almashib turganligi va ikkilamchi manfaatlar muvozanatiga salbiy ta'sir qilganiga qaramay, harakatning asosiy maqsadi Turkiston mustaqilligi bo`lib qolaverdi.

Turkistondagi istiqloolchilik harakatining asosiy harakatlantiruvchi kuchi dehqonlar, chorikorlar, mardikorlar, hunarmandlar va kosiblar edi. Farg`onadagi qurolli muxolifat kuch va son jihatdan tish-tirnog`igacha qurollangan sovet qo`shinlaridan ba'zan mag`lubiyatga uchrab tursa-da, e'tiqod va ozodlik uchun kurashayotgai mujohidlar vodiydagi butun aholi orasidan doimo madad va yordam olib turadilar. Qizil armiyaning zo`ravonligi va bosqinchiligiga qarshi fidokorona kurashayotgan istiqloolchilar safiga doimo yangi kurashchilar kelib qo`shilardi.

Turkistondagi istiqloolchilik harakatining uyushgan bir shaklda namoyon bo`lishida qo`rboshilar ko`rsatgan g`ayrat-shijoatni alohida ta'kidlab o`tish kerak. O`z vaqtida Farg`ona vodiysida Kichik va katta Ergashlar, Madaminbek, Islom Paxlavon, Yormat Mahsum, Xolxo`ja Eshon va Muhiddinbek, Samarqand viloyatida Ochilbek va Bahrombek, Buxoro Xalq Respublikasida Said Olimxon (sobiq amir), Ibrohimbek, Mulla Abduqahhor, Anvar Poshsho, Salim Poshsho, Davlatmandbek, Jabborbek, Oston Qorovulbegi, O`rmon Polvon, Hayit Amin, Fuzayl Mahdum, Doniyolbek, Xorazm Xalq respublikasida Junaidxon, G`ulomalixon, Qo`shmamedxon, Temir Alixon kabi qo`rboshilar bu harakatni yagona kuchga birlashtirish uchun rahbarlikni birin-ketin o`z qo`llariga olsalarda, lekin Farg`ona vodiysi, Xorazm va Buxorodagi istiqloolchilik harakati boshdan oxirigacha yagona markazga to`liq uyusha olmadi.

Shunisi diqqatga sazovorki, qo`rboshilar o`z saflarida harbiy uyushqoqlikni mustahkamlash maqsadida murakkab tuzilmani ishlab chiqqan edilar. Harakatning bosh kurashchilari "Amir al-muslimin", keyinroq esa "Amir-lashkarboshi" deb nomlanadi. Nufuzli qo`rboshilar (odatda qo`rboshi unvoni general bilan teng bo`lsa, ponsod polkovnik bilan barobar edi), "lashkarboshi", "mingboshi", "to`qsabo", "to`pchiboshi" unvonlariga sazovor bo`lgan bo`lsa, o`rtacha darajadagi sardorlar – ponsod, qo`rboshilar esa "yuzboshi", "miroxur", "qorovulbegi" deb atalgan.

Farg`ona vodiysidagi istiqloolchilik harakati 1919 yil yozining oxiri va kuzida o`ziniig yuqori cho`qqisiga chiqdi. Madaminbek boshchiligidagi islom qo`shinlari safiga Jalolobodda turgan rus krestyanlar armiyasining qo`shilishi vodiya sovet hokimiyatini ag`darish uchun real kuch edi. Madaminbek qo`shinlari sentyabr oyida O`sh, Eski Marg`ilon shahrini egalladilar. Shu bilan birga vodiydagi eng yirik strategik shahar Andijonni qamal qilishga kirishdilar. Afsuski, bu hujumi mag`lubiyat bilan tugadi. 1919 yil 22 oktyabrda Pomirniig Ergashtom ovulida bo`lgan anjumanda Madaminbek boshchiligida "Farg`ona Muvaqqat muxtoriyat hukumati" tuzildi. Hukumat tarkibiga 16 musulmon va 8 rus, hammasi bo`lib 24 kishi kiritildi. Madaminbek hukumat boshlig`i bo`lishi bilan birga bosh qo`mondon qilib ham tayinlandi.

1919 yilning kech kuziga kelib Madaminbek qo`l ostida 30 mingga yaqin yigit

qizil armiyaga qarshi janglarni olib bordilar. Bu paytda Shermuhammadbekda 20.000 yigit, Ergash qo`rboshida 8000 yigit bo`lgan.

1920 yil 3 maydagi istiqlochlarning navbatdagi Oltiariqda bo`lib o`tgan qurultoyida Turkiston-turk mustaqil islom Jumhuriyati yoki qisqacha qilib aytganda Turkiston muvaqqat hukumati tuzildi. Bu qurultoyda Shermuhammadbek hukumat raisi va islom qo`shinlarining oliy bosh qo`mondoni qilib saylandi. Turkistondagi istiqlochilik harakatining g`oyaviy rahnamolari ham yetarli darajada mavjud bo`lib, ular asosan jadid munavvarlari va islom ulamolari edi. Namanganlik Nosirxon To`ra Sayd Kamolxon To`ra o`g`li, Toshkentlik muftiy Sadridinxon Mahsum Sharifxo`ja Qozi o`g`li, Turkiston MIQning sobiq a`zosi To`raqul Jonuzoqov, asli boshqirdistonlik Ahmad Zakiy Validiy To`g`on va boshqalar istiqlochilik harakatining g`oyaviy mafkurachilari edilar.

1920-24 yillarda istiqlochilik harakati Buxoro va Xorazm resiublikalarida ham avj oldi. BXRdagi harakatning Turkistondagi istiqlochilik harakatidan farq qiladigan asosiy tomoni shundan iboratki, vatanparvarlar Buxoroda ikki jabhada turib kurash olib borishlariga to`g`ri keldi. Bir tomondan, amirlik tuzumi tarafdori bo`lgan mujohidlar jadidlardan iborat yoki Buxoro hukumatiga va, shuningdek, Qizil armiya qo`shinlariga qarshi kurash odib bordilar (Ibrohimbek, Mulla Abduqahhor va b). Ikkinchi tomondan, milliy istiqloq g`oyalariga sodiq bo`lgan buxorolik vatanparvarlar Fayzulla Xo`jayev boshliq BXR hukumati bilan yashirin aloqalar o`rnatib, Buxoroning muqaddas tuprog`idan qizil askarlarning olib ketilishini, BXRning mustaqilligi amalda qaror topishi uchun kurashdilar (Anvar Poshsho, Davlatmandbek, Jabborbek, Doniyolbek va b).

Buxorodagi bu harakat turkiyalik sarkarda Anvar Poshshoning bu yerga kelishi bilan o`zining yuqori cho`qqisiga ko`tarildiki, 1921 yil qishi va 1922 yil bahor-yozida butun Turkistondagi siyosiy jarayonlarning markazi aynan Sharqiy Buxoroga ko`chgani ham bejiz emasdir.

XXRda qizil armiyaga qarshi kurashning tepasida Junaidxon turgan. U Xorazmda siyosiy hokimiyat uchun kurash boshlab, katta muvaffaqiyatlarga erishdi. Qisqa muddatda Junaidxon o`z qo`shinini 20 ming kishiga yetkazdi. O`zbek hunarmandlari va dehqonlaridan tashkil topgan dastalarda Madraimboy, Sa`dulla bola, Shokir bola va boshqalar rahbarlik qilgan.

1924 yilga kelganda istiqlochlilar iqtisodiy tanazzul va qashshoqlik, dahshatli ochlik va xalqning og`ir turmushini ko`rmasliklari mumkin emas edi. Tinimsiz davom etgan 7 yillik kurashdan Turkiston xalqlari ham, qo`rboshi va ularning yigitlari ham juda toliqqan edi. Shuning uchun qasoskorlarning ko`pchiligi 1924 yil davomida qarshilikni to`xtatdilar. Ular keyingi janglar uchun ham kuch to`plashlari lozim edi. Shunday qilib, Turkiston mintaqasida 1918-1924 yillarda davom etgan istiqlochilik harakatining birinchi davri yakunlandi. Lekin hali oldinda kurashning to`liq o`n yili turar edi. Vatanparvarlar yana 1935 yilgacha ozodlik bayrog`i va mustaqillik yalovini xilpiratib, islomning yashil bayrog`i ostida bosqinchi qizil armiya qo`shinlariga qarshi hayot-mamot kurashini olib bordilar. Demak, Turkistonda xalqlarning istiqloq janglari qariyb 20 yil davomida aslo tinmadi. Istiqlochilik harakati faqat 1935 yilda butunlay mag`lubiyatga

uchradi.

10-Mavzu: Mustabid sovetlar tuzumining O`zbekistondagi qatag`onlik siyosati va uning oqibatlari

Asosiy savollar:

1. Sovet tuzumining milliy rahbar-xodimlarga nisbatan qatag`onlik siyosati (1920-30)
2. 1920-50 yillarda ziyolilarning ta'qib qilinishi
3. Qatag`onlikning yangi to`lqinlari

1-asosiy savol:

Sovet tuzumining milliy rahbar-xodimlarga nisbatan qatag`on siyosati.

1-asosiy savol bayoni:

1918 yil aprel oyida RSFSR tarkibidagi Turkiston Avtonom Sovet Sotsialistik Respublikasi tuzildi. 1919 yil sentyabr oyida mahalliy aholining Sovetlarga jalb qilinishiga halaqit beruvchi, sovet hokimiyatining o`lkadagi tayanchi faqat rus ishchilari deb hisoblaydigan, mahalliy aholiga ishonchsizlik bilan qarovchi Turkistonning bir qator rahbarlariga nisbatan choralar ko`rildi. O`lkada mustamlakachilik siyosatini olib borishda Markaz tashkil qilgan Turkkommissiya va RKP(b) MQ Turkbyurosi, keyinroq uning o`rniga VKP(b) MQning O`rta Osiyo byurosi kabi tashkilotlar katta xizmat ko`rsatdilar.

Turkistondagi rahbar xodimlar, xususan Turor Risqulov (TurkMIQ raisi) boshliq mahalliy kommunistlar turkiy xalqlar, Turkiston mustaqilligi va o`z taqdirini o`zi belgilashdek demokratik tamoyillar uchun kurash boshladi. 1920 yilda TKP Musulmon byurosining III konferentsiyasi va TKPning V-o`lka konferentsiyasida T.Risqulovning turk xalqlari kommunistik partiyasi tuzish va Turkiston Respublikasini Turk respublikasi deb atash haqidagi g`oyalari ko`rib chiqildi va ma'qullandi. Biroq bu g`oyalarning asl maqsadi Turkiston mustaqilligi bo`lganligi bois, Markaz T.Risqulov va uning tarafdorlarining fikrlariga qarshi chiqdi. Markazning Turkistondagi hukmronligining ijrochisi Turkkommissiya bu harakatni rad etadi va millat fidoyilarini quvg`inga uchratdi.

A.Ikromov va T.Risqulov o`lkada ulug` davlatchilik shovinizmi, burjua millatchiligi yuzaga kelayotganligi to`g`risidagi masalalarni ko`tarib chiqdilar. A.Ikromov partiya ichidagi toqat qilib bo`lmas holatlar, qo`rqinch hissi mavjudligini ochiq-oydin bayon qildi. U Turkistonda ko`p sohalarda mustamlakachilik qoidalari saqlanib qolganligini ko`rsatib o`tdi. Ushbu vatanparvarlarning chiqishlari keyinchalik ularni jismoniy yo`q qilishda ayblov uchun asos bo`ldi.

Turkistonning sotsial-iqtisodiy rivojlanishi borasida bildirilgan muqobil fikr mualliflari millatchilikda ayblandilar. Ayni shu damlarda O`zbekistonning ilg`or, hurfikrli farzandlari "inog`omovchilik", "18-lar guruhi", "qosimovchilik" kabi guruhbozlikda va davlatga qarshi millatchilikda ayblanib, qatag`on qilindilar.

20-yillarning oxiriga kelib respublikada mustabid tuzum o`zini to`liq namoyon etdi. Siyosiy qatag`onlar avj oldi. 1929 yilda mashhur jadidchi, ma'rifatparvar

Munavvar Qori Abdurashidxonov boshliq "Milliy istiqlol" tashkiloti a'zolarini qamoqqa olish boshlandi. Bu tashkilotning qamoqqa olingan 85 a'zosidan 15 tasi otildi, qolganlari ahloq tuzatish lagerlariga jo'natildi. "Milliy ittihad" tashkilotining a'zolari ham qatag'on qilindilar. Mashhur jamoat arboblari Mannon Abdullayev (Ramzi), Nosir Saidov, Mahmud Mirxodiyev, Xosem Vasilov, Sobir Qodirov va boshqalar o'lim jazosiga hukm qilindilar, so'ngra bu hukm uzoq muddatli qamoq jazosiga almashtirildi.

1930 yilda Davlat banki apparatida o'tkazilgan tozalash vaqtida qator rahbar xodimlar qamoqqa olindilar. O'zSSR Sudi raisi Sa'dulla Qosimovning "qosimovchilik" deb nomlangan ishini ko'rib chiqish boshlandi. Bu jarayonlarning mohiyati ko'zga ko'ringan siyosiy arboblarni tugatishga qaratilgandi.

30-yillarning boshida dindor va e'tiqodli kishilarga nisbatan zo'ravonlik siyosati qatag'onlikning cho'qqisi bo'ldi. Juda katta miqdordagi islom, xristian, budda diniga taalluqli asarlar yo'q qilindi. Bu davrda O'zbekistondagi dindorlar, ulamolarning asosiy qismi qamoq lagerlariga jo'natildi. O'tmishda nafaqat diniy rasm-rusmlar ado etadigan, balki madaniyat, fan, tarbiya, san'at markazi, xalqning ko'p asrlik merosini saqlovchisi bo'lgan machit va madrasalarni deyarli barchasi yopib qo'yildi, ayrimlari buzib tashlandi. Butun respublikaning hayoti Markazning qattiq nazorati ostiga o'tdi. Partiya direktivalaridan har qanday chekinish kontrevolyutsion, siyosiy muxolifat deb baholandi.

1937 yildan "antisovet", "xalq dushmanlari"ni qidirib topish, jazolash keng tus oldi. Siyosiy boshqaruv organlari (OGPU) F.Xo'jaev, A.Ikromov, D.Manjara, A.Karimov kabi partiya va davlat rahbarlarini hibsga oldi. Ular o'lim jazosiga hukm qilindi.

O'zbekiston Ichki ishlar Xalq komissarligining "uchliklari" olib borgan faoliyati oqibatida 1939-1953 yillar mobaynida 61799 kishi qamoqqa olingan, ulardan 56112 nafari turli yillarga qamoq jazosiga, qolganlari otuvga hukm qilingan. Keyinroq ularning ko'pchiligi oqlandi, ming afsuslar bo'lsinki, ular bu adolatga o'limidan so'ng sazovor bo'ldilar.

2-asosiy savol: 1920-50 yillarda ziyolilarning ta'qib qilinishi

2-asosiy savol bayoni:

Shaxsga sig'inishning rutubatli iqlimiga qaramay, respublikamizda ijodiy hayot so'nmadi. Yozuvchilar va adabiyotshunoslar qatori kengaydi. 1934 yil martda Toshkentda O'zbekiston yozuvchilarining s'yezdi bo'ldi va unda Respublika Yozuvchilar ittifoqi tashkil qilindi. O'zbek yozuvchilarining nomlari jahonga keng yoyila boshladi. G'afur G'ulom, Oybek, G'ayratiy, Hamid Olimjon, Abdulla Qahhor, Oydin Sobirova, Usmon Nosir, Uyg'un, Komil Yashin va boshqalarning asarlarida xalq maishiy turmushi, an'analari, mehnat qahramonlari, davrning romantik va shijoatli xususiyatlari o'z badiiy ifodasini topgan.

30-yillarda kuchaygan ma'muriy buyruqbozlik tizimi va shaxsga sig'inish mafkurasi ijod ahlini, qolaversa, respublikaning madaniy hayotini bug'a boshladi. Ijodni partiyaviylik va yagona kommunistik mafkuraga bo'sundirilishi hayotning badiiy tasvirida vulgar-sotsial ko'rinishlarga keng yo'l ochdi. Partiya tomonidan

yangi hayotni kuylashga bo'lgan chaqirig'i va majburiy normalar ijodiy jarayonda tarixiy o'tmishni unutilishiga olib keldi. Adabiyotda borliqni, murakkab ijtimoiy muammolarni bo'yab ko'rsatish, xato va kamchiliklar haqida sukut saqlash zaruriy shart bo'lib qoldi. Milliy madaniyat 30-yillarda qattiq fojeaga duchor qilindi. Inson haq-huquqlari poymol qilinishi kuchaydi. Abdulla Qodiriy, Cho'lpon, Fitrat, Shokir Sulaymon, Ziyosaid, Elbek, A'zam Ayub, Usmon Nosir, Qosim Sorokin kabi adabiyot va san'atning qobiliyatli vakillarining asarlarini o'qishdan jamoatchilik uzoq vaqt mahrum bo'ldi.

40-yillar oxirlarida fan va madaniyat xodimlarini qatag'on qilishlar davom etdi. VKP(b) MQning 1946 yil "Zvezda" va "Leningrad" jurnallari haqida"gi qarorlari qatag'onlar yangi to'lqinining g'oyaviy asosi bo'lib xizmat qildi. Shu paytdan boshlab adabiyot va san'atda ijodiy demokratik rivojlanish uzoq yillar davomida sun'iy ta'qib qilindi, joylarda hurfikrlilik siquvga olindi. Markazning ko'rsatmalariga asoslanib, respublikaning partiya organlari ijodiy ziyolilarga qarshi kurash olib bordilar. Ularning asarlaridagi milliy g'oyalar ularni ayblash uchun foydalanildi. Yozuvchi va shoirlarning asarlarida o'rta asr va inqilobgacha bo'lgan davrdagi xalq tarixini va madaniyatini badiiy tasvirlash o'tmishni qo'msash, ideallashtirish, deb ayblandi va ularga "millatchi" degan tamg'alar yopishtirildi. Shu kabi Oybek, Abdulla Qahhor, Mirtemir, Shayxzoda va boshqa o'zbek yozuvchilari qoralandi.

1951 yil avgustda respublika matbuotida qator shoir va yozuvchilarning ijodida "mafkuraviy og'ishlar" mavzusida maqola chop etildi. Unda Turob To'la, Kamtar Otaboyev, Mirtemir, A. Bobojonov, Sobir Abdulla, Habibiy kabi ijodkorlar millatchilikda va panturkchilikda ayblanib, tanqid qilindilar. Shuningdek, Oybek, X. Zarifov, X. Yoqubov, I. Sultonov va boshqalar "o'zbek sovet adabiyoti vazifalaridan chetda turish"da va jiddiy g'oyaviy hatoliklar"ga yo'l qo'yganlikda ayblandilar. 1951 yilda Maqsud Shayxzoda, Shukrullo Yusupov, G'ulom Alimov, Salohiy va boshqa bir qator ijodkorlar "antisovet millatchilik faoliyati"da ayblanib, qamoqqa olindilar va 25 yillik qamoq jazosiga hukm qilindilar. Shu yillari jamiyastunos olimlardan bir guruhi, chunonchi, faylasuf V. Zohidov, tarixchi A. Boboxo'jayev, iqtisodchi A. Aminovlar panturkizmni tashviqot qilishda ayblanib, ta'qib qilindi.

Qatag'on qilingan san'at, fan va madaniyat arboblari gurillagan mustabid tuzum davrida ham huquqsizlik qurboni bo'ldilar. Adolat bir qadar qaror topib, shaxsga sig'inish va uning oqibatlarini tuzatish uchun olib borilgan kurashlardan keyin asossiz qatag'on qilingan madaniyat va fan arboblari to'liq oqlandilar.

3-asosiy savol: Qatag'onlikning yangi to'lqinlari.

3-asosiy savol bayoni:

80-yillarning o'rtalariga kelib qatag'onlik va qonundan chekinishlar yana bo'y ko'rsata boshladi. Endilikda nafaqat ijod ahli, balki xo'jalik xodimlari va davlat arboblari ham qatag'onlik to'lqiniga tortildi. O'zbekistonning milliy ziyolilari hech qachon, hattoki mustabid tuzumning «gullab-yashnagan» davrida ham o'zbek xalqining milliy mustaqilligi g'oyalaridan voz kechmadilar. Ochiq kurash imkoni

bo`lmaganda ham, milliy mustaqillikni qo`lga kiritish uchun zimdan kurash olib bordilar.

O`zbekistonda qonunchilik va huquqiy tartiblarni tiklash, partiya davlat organlarini kadrlar bilan mustahkamlash degan niqob bilan markazdan katta vakolatga ega bo`lgan mas'ul xodimlarning "desant" guruhlari kela boshladi. Ularga partiya, sovet va sud organlaridan muhim ahamiyatga ega bo`lgan lavozimlar berildi. O`ydirma, to`qib chiqarilgan "paxta ishi" va "o`zbeklar ishi" deb sun'iy tayyorlangan ishlarga siyosiy tus berildi. Oqibatda go`yoki butun O`zbekiston jinoyatchilar makoniga aylanib qolgandek tasavvur uyg`otishga harakat qilindi. Gdlyan va Ivanov boshlik emissarlar guruhi respublikadagi turli sohalarda ishlayotgan bir necha minglab rahbar va hodimlarni tergov jarayoniga tortdilar. Bularga poraho`rlik, ko`zbo`yamachilik va jinoyatchilikning boshqa ko`rinishlaridagi aybnomalar qo`yildi. Mahbuslarni «o`z aybiga iqror qilish» uchun jismonan zo`ravonliklar, ruhiy azoblar qo`llanildi. O`zbekiston Kompartiyasi MQning sobiq birinchi kotibi Sh.R.Rashidov nomiga ham nohak tuhmatlar qilindi. Milliy g`urur toptaldi. Ommaviy qamoqqa olishlar avj oldi.

Qiynoqlarga ko`plab halol, sof vijdonli kishilar ham tortildi. Qo`shib yozishlar, ko`zbo`yamachilik va poraxo`rlik kabi illatlar sotsialistik jamiyatda tabiiy holat bo`lib, barcha respublikalarda mavjud hodisa edi. O`zbekistonga nisbatan "paxta ishi" oldindan maxsus tayyorlangan, uzoqni mo`ljallab tashkil qilingan siyosiy suiqasddan boshqa hech narsa emas edi.

O`zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgandan so`ng "paxta ishi"ni qayta ko`rib chiqildi va minglab begunoh kishilar oqlandilar. O`zbekistonning taniqli davlat va jamoat arbobi Sh. Rashidovning pok nomi tiklandi.

11-Mavzu: Sovetlar davrida O`zbekistonning iqtisodiy va ma'naviy qaramligi va uning oqibatlari

Asosiy savollar:

1. O`zbekiston iqtisodiy va uning Markazga qaramligi
2. "Shaklan milliy, mazmunan sotsialistik madaniyat" ning oqibatlari

1-asosiy savol: O`zbekiston iqtisodi va uning Markazga qaramligi.

1-asosiy savol bayoni:

1920 yillarning boshlarida joriy etilgan iqtisodiy siyosat O`zbekistonning iqtisodiyotida jonlanishga olib keldi. "Harbiy kommunizm" siyosati va o`lkadagi ocharchilik oqibatida millatning ko`plab qirilib ketishining oldi olindi. Lekin 20-yillarning ikkinchi yarmida bu siyosat o`zining mohiyatini yo`qota boshladi va 1929 yili batamom bekor qilindi. Erkin savdo, xususiy tadbirkorlikka chek qo`yildi, qishloq xo`jalik mahsulotlari harid narxining tushirilishi oziq-ovqat muammosini keltirib chiqardi, dehqonlar qashshoqlashdi.

O`zbekistonda sovet hokimiyatini mustahkamlashning zaruriy sharti sifatida industriyalashtirish siyosatini amalga oshirish boshlandi. Shu bahona malakali ishchilar, muhandis-texnik xodimlar Rossiyaning markaziy hududlaridan ko`chirib keltirildi. Faqat 1931 yilning kuzida ko`chirib keltirilganlar 15.000 nafarni tashkil

qildi. Oqibatla 1926-1936 yillari O'zbekiston aholisi 37 foizga ko'paygan bo'lsa, yevropaliklar soni 62 foizga oshdi. Industriyalashtirishning dastlabki paytida kichik suv elektrostantsiyalari, qishloq xo'jaligi, paxtachilikka qaratilgan xom-ashyoni qayta ishlash korxonalari qurilib, ishga tushirildi. Chirchiqdagi GESlar, Toshkent tikuvchilik, poyafzal, tamaki, Farg'ona to'qimachilik, Samarqand va Margilondagi ipak fabrikalari shular jumlasidandir. 30-yillarda Toshkent to'qimachilik kombinati, qishloq xo'jalik mashinasozligi zavodi, Chirchiq kimyo kombinati va boshqa ko'plab yirik korxonalar ishga tushirildi. Jami 30-yillar oxirida Respublikada 1445 ta har xil sanoat korxonalar mavjud bo'lib, ularda 142 ming ishchi mehnat qilar edi.

Markaz tomonidan respublikaning yer osti va yer usti qazilma boyliklari, xom-ashyo manbalari talon-taroj qilinib, arzon, deyarli tekin ish kuchidan foydalanib o'lkadan maksimum foyda olish harakatida bo'ldi. 1930 yilning boshlaridan yoppasiga jamoalashtirish harakati boshlanib, katta yer egalari, o'rta hol dehqonlar va kambag'allarning yerlari jamoa xo'jaliklariga birlashtirildi, ularning qo'llaridagi ot-ulov, mehnat vositalari, chorva mollari ham majburan umumiyashtirildi. Badavlat xo'jaliklar, ayrim o'rta xol dehqonlardan 5,5 mingdan ortig'i "quloq" qilinib, Rossiyaning chekka o'lkalariga surgun qilindi. Bu bilan qishloqlarning bosh ko'tarishga qodir, esini tanigan, vaziyatni tushunadigan qismini yo'q qilib, talonchilik siyosatini osonlashtirishga harakat qildi.

Jamoalashtirish siyosati natijasida qishloq xo'jaligida mehnat unmdorligi pasayib, moddiy manfaatdorlik yo'qoldi, qishloq aholisi qashshoqlashdi, dehqonning ekspluatatsiya qilishning birdan-bir takomillashgan uslubi kashf etildi. Buning evaziga O'zbekistonda paxta yakkahokimligini kuchaytirish yo'li bilan sobiq SSSR paxta mustaqilligiga erishdi. 1941 yili O'zbekiston 1,646 ming tonna paxta yetishtirib, paxta hosildorligi jihatidan jahonda 1 o'ringa chiqdi.

Ikkinchi jahon urushi yillari izdan chiqqan O'zbekistonning iqtisodiyoti urushdan keyingi 1946-1950 yillari g'oyat keskinlashgan xalqaro vaziyatda qayta tiklandi. Mamlakatning ichki resurslari, tabiiy boyliklari va arzon ishchi kuchini kuchli ekspluatatsiya qilish evaziga, xorijiy sarmoyalardan bosh tortgan holda olib borilgan iqtisodiyotni tiklash jarayoni xalq boshiga og'ir kunlarni keltirdi. O'zbekiston xalq xo'jaligini, ayniqsa, chorvachilikni tiklash ishlari ancha og'ir o'tdi. 1945 yil 15 iyuldan Markaziy hukumatning "O'zbekistonda paxtachilikni tiklash va yanada rivojlantirish choralari to'g'risida"gi qarori asosida paxta yakkahokimligi kuchaytirildi va O'zbekistonning markazga bog'liqligi yana ham mustahkamlandi.

1954-1956 yillari ittifoq miqyosidagi bir qator yirik korxonalar respublika ixtiyoriga o'tkazildi. Sanoat mahsuloti ishlab chiqarishning salmog'i 31 foizdan 55 foizga ko'tarildi. 60-70 yillarda sanoatning yangi sohaları vujudga kelib, O'zbekistonda oltin, uran, rangli metallurgiya ishlab chiqarish keng yo'lga qo'yildi. Energetika, kimyo sanoati rivojlandi. Yangi shaharlar: Navoiy, Uchquduq, Zarafshon, Zafarobod, Nurobod kabilar qad ko'tardi. Lekin, mustamlaka holatidagi Respublikaning rivojlanayotgan iqtisodidan boshqalar ko'proq manfaatdor edilar. So'nggi hisob-kitoblarga qaraganda, bevosita Ittifoq ministrliklariga

bo'ysundirilgan faqat oltin va uranning o'zidan 15 milliard Amerika dollariga teng bo'yluk Markazga olib ketilgan. O'zbekistonning aksariyat shahar-qishloqlari gazlashtirilmagan holda Respublikada ishlab chiqarilgan tabiiy gaz Rossiyaning sanoat markazlariga yetkazib berildi.

1950-60 yillari O'zbekistonda paxta maydonini yanada kengaytirish maqsadida qo'riq va bo'z yerlarni o'zlashtirish ishlari olib borilib, 1945-1985 yillari qariyb 2.400 ming gektar yangi yerlar o'zlashtirildi. Sug'orish ishlarini yaxshilash uchun sun'iy suv omborlari qurildi. Qishloq xo'jaligi uchun traktor, paxta terish mashinasi va boshqa texnika uskunalari tayyorlab berildi. Paxtachilikning moddiy texnika bazasini mustahkamlash bilan birga paxta hosildorligini oshirish uchun kimyoviy moddalardan keng foydalanildi. Natijada 1970 yili respublikada paxta maydoni 1.7000.000 gektarni tashkil qildi, yalpi hosil 4.495.000 tonnaga yetdi. Yirik sanoat korxonalarining vujudga kelishi bilan Respublikaning Ittifoqqa bog'lanishi yana ham kuchaydi. Prezident I.A. Karimov: «...u paytda O'zbekiston bir yoqlama iqtisodiyotga-markazga butunlay qaram, izdan chiqqan iqtisodiyotga ega bo'lgan yarimmustamlaka mamlakatga aylangan edi», deydi.

1985 yilning bahorida qishloq xo'jaligini boshqaruv tizimiga o'zgartirish kiritilib, mehnatni tashkil etishning brigada yoki oila pudrati, ijara singari yangi shakllari joriy etildi. Lekin markazda ma'muriy buyruqbozlik boshqaruv tartibi saqlangan xolda ko'rilgan tadbirlar, qayta qurishlar natija bermadi. Jamiyatda, xususan, iqtisodiyotda, inqirozli holatlar kuchaya bordi. Qayta qurish deb boshlangan quruk kompaniya Prezident I. Karimov ta'biri bilan aytganda "hamma yoqni buzib, baqir-chaqir, o'g'rilik, qotillikni kuchaytirdi". Paxta ekin maydonlarining o'rinsiz kengaytirilishi va agrotexnika qoidalarining buzilishi tufayli yerning hosildorligi pasayib ketdi. Hosildorlikni oshirish uchun ekin maydonlarida haddan tashqari ortiqcha mineral o'g'itlardan foydalanish oqibatida bu yerlar ma'lum bir vaqtdan keyin batamom yaroqsiz holga kelib qoldi. Qo'riq va bo'z yerlarni o'zlashtirish, O'rta Osiyoning yirik daryolari suvlaridan nazoratiz foydalanish, o'lkada o'rinsiz ravishda sun'iy suv havzalarining qurilishi natijasida Orol dengizi asta-sekin quriy boshladi va XX asrning eng yirik "Orol fojeasi" vujudga keldi.

2- asosiy savol: "Shaklan milliy, mazmunan sotsialistik madaniyat" ning oqibatlari.

2-asosiy savol bayoni:

Totalitar tuzum davrida o'lkadagi madaniy-ma'rifiy ishlar e'tibordan chetda qolmadi. 20-30 yillarda savodsizlikni tuqatish ishlari astoydil qo'lga olindi. 1941 yili O'zbekistonda 5.504 maktab bo'lib, ularda 42.000 o'qituvchilar dars berdi, 1 mln.315 ming o'quvchi ta'lim oldi. Sanoat ishlab chiqarishning ishchi kadrlarga talabini qondirish uchun fabrika, zavodlar qoshida maxsus o'quv yurtlari ochildi. 1940 yili respublikada 30 ta oliy, 100 ga yaqin o'rta maxsus o'quv yurtlari ishlab turdi.

20-30 yillarda adabiyot va san'at sohasida jahonga mashhur yozuvchilar va shoirlar yetishib chiqdi. Teatr va kino san'ati o'zining dastlabki qadamlarini qo'ydi.

Madaniy-oqartuv muassasalarining soni ortib bordi. Achinarlisi shundaki, respublikada ta'lim-tarbiya, madaniy-ma'rifiy ishlar "Shaklan milliy, mazmunan sotsialistik" shiori ostida olib borildiki, asl maqsad "baynalmilalchilik" niqobi bilan pardalanib, o'lkaga rus madaniyatini, ularning turmush tarzini tarqatishdan iborat bo'ldi. Idoralarda ish yuritish 1929 yildan boshlab lotin, 1940 yildan boshlab kirill alifbosida olib boriladigan bo'ldi. Bularning oqibatida ko'p asrlar davomida arab alifbosida yaratilgan tariximiz, madaniyatimizni o'rganishdan respublika tub aholisi mahrum bo'ldi. 1927 yili o'tkazilgan "Hujum" harakati oqibatida o'zbek xotin-qizlari, bir tomondan, jahon taraqqiyotiga tortilgan holda, ikkinchi tomondan, ular industriyalashtirish girdobiga keng jalb qilinib, o'zlarining tabiiy burchlarini bajarish hamda sharqona fazilatlaridan mahrum bo'ldilar. Madaniy-ma'rifiy muassasalar kompartiyaning g'oyalarini, sotsialistik mafkurani omma o'rtasida keng tarqatish yuzasidan faol ishlar olib bordi.

Fashizmga qarshi urush yillari izdan chiqqan ta'lim-tarbiya ishlari, madaniy-oqartuv muassasalari urushdan keyingi yillarda qayta tiklandi va kengaytirildi. 1970 yili respublikada 2977 ta klub muassasalari, 5822 ta kutubxonalar, 26 ta muzey, 3988 ta kinoqurilmalar ishlab turdi. Lekin, amalda bu muassasalarning bir qismi statistik axborotlarda oshirilib ko'rsatilgan, boshqa qismi har xil sabablarga ko'ra faoliyatini deyarli tugatib qo'ygan. Ularning moddiy texnika bazasi qoniqarsiz bo'lib, moliyaviy yordamga muhtoj, ayniqsa qishloq joylarda tashlandiq ahvolda edi. Bu muassasalar marksizm-leninizmning soxta g'oyalarini, sotsialistik qurilish amaliyotchisi, tashviqot – targ'ibot qilishning qudratli quroli bo'lib xizmat qildi.

Urushdan keiyn majburiy 7 yillik, 1959 yildan 8 yillik, 1970 yildan boshlab 10 yillik ta'lim amalga oshirila boshlandi. 1980 yillarda o'rta va oliy ta'lim tarmoqlari kengayib bordi. 1990 yil O'zbekistonda maktablar soni 9.000 ga yetdi. Lekin ulardan 1700 tasi vayrona ahvolda bo'lib, kapital ta'mirlashni talab qilar edi. 1978-79 o'quv yilida respublikada 43 ta oliy o'quv yurti bo'lgan. Respublika fanlar Akademiyasida ilmiy-tadqiqot institutlarining qatori kengayib, ularda yirik olimlar ilmiy izlanish ishlarini olib bordilar.

Ta'lim-tarbiya, ilmiy-tadqiqot ishlarining miqdoriy ko'rsatkichlari qanchalik yuqori bo'lmasin, ular Markazga qaramligi sababli o'zlarining ish faoliyatida Kompartiyaning mafkuraviy tazyiqidan chetga chiqolmadilar. O'quv dasturlari, ayniqsa ijtimoiy fanlar xaddan tashqari siyosatlashtirildi. O'tmishda dunyoga mashhur bo'lgan, jahon fanining rivojlanishiga katta hissa qo'shgan Vatanimiz mutafakkirlari esga olinmadi, millatimizning boy tarixi va adabiyoti o'qitilmadi.

Markazning baynalmilalchilik siyosati mamlakatda istiqomat qiluvchi 120 dan ortiq millatlar va elatlar yagona sovet xalqini shakllantirish siyosatini ro'yobga chiqarish uchun jadal ishlarni olib bordi. Shu maqsadda rus tilini butun hayotga kiritish faollashdi. 1969 yildan boshlab O'zbekistonning barcha bolalar bog'chalarida rus tilini o'rgatish boshlandiki, butun harakat yagona baynalmilal til yaratishga qaratildi. Bunday siyosatning oqibatida o'zbek tilining jamiyatdagi o'rnini, milliy, diniy qadriyatlar yo'qola bordi.

Sobiq sovet hukumati dastlabki kunlardan boshlab dinga, diniy tashkilotlarga

qarshi keng miqyosda kurash boshlab, ateistik jamiyat qurish tomon yo`l tutdi. Machit va madrasalarni yopib, ularning binolaridan boshqa maqsadlarda foydalanildi. "Navro`z" kabi umumxalq bayrami, diniy marosimlar bekor qilindi. Ruhoniylarning ko`pchiligi har xil bahonalar bilan qamoqqa olindi, surgun qilindilar.

1920-yillarda jadidchilik harakatining samarali yillari bo`lib, A.Qodiriy, Cho`lpon, Botu, Elbek, Fitrat, Xamza, S.Ayniy, so`ngroq yangi yosh ijodkorlar Oybek, G`.G`ulom, H.Olimjon, A.Qahhor kabi o`zbek adabiyotining yirik namoyondalari faoliyat ko`rsatdi. 1930-yillarda sahna san'atida opera va balet sohasida dastlabki yutuqlarga erishildi. Kino san'ati qaror topdi. Aynan shu davrda adabiyot va san'atda sotsialistik realizmi deb atalmish yo`nalish hukmron bo`la boshladi va respublikada madaniy hayot kommunistik mafkuraga bo`ysundirildi.

Urushdan keyingi 50-60 yillarda respublika ijodiy ziyolilarining yangi avlodi shakllandi. Shaxsga sig`inishning fosh etilishi bilan yuzaga kelgan iliqlik shamoli bilan badiiy adabiyotda ko`pgina salmoqli asarlar yaratildi, san'atda bir qancha yangi o`zbek teatr va kontsert san'atining dong`ini taratgan jamoalar tashkil etildi. Jamiyatda inqirozli holatlarning kuchayishi bilan madaniy hayotdagi ziddiyatlar ham keskinlashdi. Chirib borayotgan sotsializm g`oyalarisiz tarixiy, badiiy asarlar yorug`lik ko`rmaydigan bo`ldi. Faqat 80-yillar 2 yarmidan yangicha fikrlash davrida sotsializm g`oyalari va amaliyotining jamiyat hayotining barcha sohalaridagi mudhish oqibatlarini fosh qiladigan asarlar yaratildi.

12- mavzu: O`zbekistonda davlat mustaqilligining qo`lga kiritilishi va uning tarixiy ahamiyati.

Asosiy savollar:

1. O`zbekiston davlat mustaqilligining qo`lga kiritilishi
2. O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi
3. O`zbekistonda huquqiy davlat va fuqarolik jamiyati asoslarining barpo etilishi
4. O`zbekistonda ko`ppartiyaviylik tizimi va milliy siyosat

1-asosiy savol: O`zbekiston davlat mustaqilligini qo`lga kiritilishi.

1-asosiy savol bayoni:

1980-yillar oxiri 90-yillar boshlarida O`zbekistonda jamiyatning turli sohalarida mustaqillikka intilish harakatlari kuchaya bordi. 80-yillarning ikkinchi yarmidan mustaqillikni qo`lga kiritish shart-sharoitlari vujudga keldi. Respublikada "Paxta ishi" degan asossiz tuhmatdan O`zbekiston fuqarolarini himoya qilish zarur edi. O`zbekiston rahbariyati ba'zi yuqori rahbarlik lavozimlariga tavsiya qilingan shaxslarni Moskvada suhbatdan o`tkazish amaliyotini tugatdi. Sh.R.Rashidovning nomini tiklash ishlari boshlandi. 1989 yil oktyabrda "Davlat tili to`g`risida"gi Qonunning qabul qilinishi mustaqillik yo`lida muhim bosqich bo`ldi. Qonunni amalga oshirish maqsadida o`zbek tilini tekinga o`qitish maxsus kurslari tashkil etildi, o`zbek tilidagi adabiyotlar, darsliklar nashr etilishiga va o`quv yurtlarida o`qitilishiga e`tibor kuchaydi.

1990 yil bahorida Markazning qattiq qarshiligiga qaramasdan, sobiq Ittifoq

respublikalari orasida birinchi bo'lib O'zbekistonda Prezidentlik lavozimi ta'sis etildi. Bu o'zbek davlatchiligi va mustaqillikning printsipliy yangi bosqichi bo'ldi.

I.A.Karimov 1990 yil 24 martda O'zbekiston Oliy Kengashida O'zbekistonning birinchi Prezidenti qilib saylandi. 1990 yil 20 iyunda Mustaqillik to'g'risidagi Deklaratsiyaning qabul qilinishi xalqning davlat mustaqilligiga intilishini huquqiy, iqtisodiy va siyosiy mazmun bilan to'ldirdi va g'oyat katta tarixiy ahamiyatga ega bo'ldi. 1991 yil 31 avgustda O'zbekiston Respublikasi Oliy Soveti XII chaqiriq navbatdan tashqari VI sessiyasi davlat mustaqilligi va mustaqil suveren O'zbekiston Respublikasi davlati tashkil topganligini e'lon qildi. Unda "O'zbekiston Respublikasi davlat mustaqilligi to'g'risida Oliy Kengash Bayonoti" va "Respublika davlat mustaqilligi asoslari to'g'risida" O'zR Qonuni qabul qilindi, hamda 1 sentyabr -Mustaqillik kuni, milliy bayram deb belgilandi. Bu asosiy hujjatlar O'zbekiston oldida turgan maqsad va vazifalarni ko'rsatib berdi.

Mustaqillikning e'lon qilinishi Respublika tarixida muhim voqea bo'lib, jahon hamjamiyati uni tezda tan ola boshladi. Mamlakatimizda huquqiy, demokratik jamiyat shakllanishiga shart-sharoit yaratildi. O'zbekistonning boy imkoniyatlaridan xalq turmushini yaxshilash uchun foydalanishga keng imkoniyatlar ochildi. O'zbekiston bozor munosabatlariga o'tishda har xil salbiy holatlar tug'diradigan "falaj" yo'li bilan emas, o'ziga xos yo'l orqali o'tildi. Istiqloлга erishgan xalqimiz jahon minbarida o'z manfaatlarini hag'ida bor ovoz bilan gapirish, xalqaro tashkilotlar ishida faol qatnashish imkoniga ega bo'ldi. Eng asosiy natijalardan yana biri xalqning tarixiy, ma'naviy qadriyatlarini tiklash imkoni yaratildi.

O'zbekistonda mustaqillik sharoitida siyosiy va iqtisodiy qayta qurishlar amalga oshirila boshlandi. Birinchi navbatda mustaqil davlatning huquqiy asoslari yaratildi. 1991 yil 18 noyabrda Respublika Oliy Kengashi VIII sessiyasida 1991 yil 29 dekabrda O'zR Prezidentligiga saylov va Mustaqillik g'oyasini butun xalqning muhokamasidan o'tkazish to'g'risida qaror qabul qildilar. Saylov komissiyalari tashkil qilinib, ularga O'zR Prezidentligiga saylovlar va referendum to'g'risidagi qonunning bajarilishini ta'minlash, O'zbekiston fuqarolariga o'z xohishlarini erkin bildirish, Prezidentlikka nomzodlar uchun teng shart-sharoitlar yaratish vazifalari yuklandi. 29 dekabr kuni muqobillik asosida o'tkazilgan saylovda Islom Abdug'anievich Karimov nomzodiga saylov qatnashchilarining 86 foizidan ko'prog'i o'z ovozini berdi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentligiga saylov haqidagi qonunning 35-moddasiga asosan I.A.Karimov birinchi Prezident etib saylanganligi to'g'risida qaror qabul qilindi. I.A.Karimov 1991 yil 31 dekabrda o'z vazifasini bajarishga kirishdi. Prezidentlikka saylovlar bilan bir vaqtda "O'zbekiston Respublikasi davlat mustaqilligini qo'llab-quvvatlaysizmi?" savol bo'yicha referendum ham o'tkazildi. Ovoz berishda ro'yxatga olinganlarning 94,1 foizi qatnashdi. Qatnashganlarning 98,2 foizi mustaqillikni qo'llab ovozini berdi.

Mustaqil O'zbekiston bozor munosabatlariga asoslangan demokratik jamiyat qurish uchun boy tabiiy resurslar va keng imkoniyatlarga egadir. O'zbekistonda foydali qazilma boyliklarning 2.700 dan ortiq o'rni aniqlangan. Har yili respublika hududidan 5 mlrd. dollardan ortiqroq qimmatdagi foydali yer osti boyliklari qazib

olinmoqda. Respublika oltin zahirasi bo'yicha jahonda to'rtinchi, qazib olish bo'yicha ettinchi o'rinni egallaydi, mis zahirasi bo'yicha jahonda 7-8 o'rindadir. Rangli metallar, fosforitlar, tabiiy gaz, neft, ko'mir va boshqalarning zahira manbalari ham aniqlangan. O'zbekiston yeri juda ham hosildor bo'lib, bu yerda paxta, don, sabzavot va mevalardan yuqori hosil olish mumkin. Respublika energetikasi bugun 11 mln. kilovatt quvvatdan ko'proq kuchga ega bo'lgan 37 issiqlik va gidroelektrostantsiyani o'z ichiga oladi. Transport yo'llari bo'yicha katta imkoniyatga ega. Respublikada sanoatning 100 dan ortiq sohasiga oid 2 ming atrofida zavod va fabrikalar ishlab turibdi. Mustaqil O'zbekiston moddiy boyliklar bilan birga katta ilmiy va ma'naviy imkoniyatlarga ham ega.

Har bir mustaqillikka erishgan davlat o'z ramzlariga ega bo'ladi. 1991 yil 18 noyabrda Respublika Oliy kengashining VIII sessiyasida O'zbekiston Davlat Bayrog'i tasdiqlandi. Uning belgilari mamlakatimiz hududidagi qadimda mavjud bo'lgan yirik saltanatlarning tug'laridagi an'analarni davom ettiradi hamda xalqning milliy va madaniy o'ziga xosligini, respublika tabiiy sharoitini aks ettiradi. O'zbekiston respublikasi Oliy kengashining 1992 yildagi X sessiyasida O'zbekiston Respublikasining Davlat gerbi to'g'risidagi qonun, 1992 yil 10 dekabrda XI sessiyada O'zR madhiyasi to'g'risidagi qonun qabul qilindi. O'zbekiston Respublikasi davlat ramzlarining qabul qilinishi mamlakatimiz mustaqilligini mustahkamlashda katta ahamiyatga ega bo'ldi.

2-asosiy savol: O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi.

2-savol bayoni:

Konstitutsiya – davlatning asosiy qonuni bo'lib, buyuk kelajakning huquqli kafolatidir. Yangi Konstitutsiyani tayyorlash g'oyasi 1990 yilning mart oyida ilgari surila boshlandi. Iyun oyida Oliy Kengashning ikkinchi sessiyasida I.Karimov boshchiligida Konstitutsiyaviy komissiya tuzildi. Konstitutsiya loyihasining dastlabki nusxasi 1991 yil noyabrda tayyorlanib, har tomonlama ko'rib chiqildi va 1992 yilning sentyabrda umumxalq muhokamasi uchun matbuotda e'lon qilindi. Tuzatishlar va aniqlashlar loyihasining 60 dan ortiq moddasiga kiritildi. 1992 yil 8 dekabrda O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining XII chaqiriq XI sessiyasida Mustaqillik Konstitutsiyasi qabul qilindi. Uning mohiyati Asosiy qoidalar bo'limida bayon etilgan. Bu qoidalar: davlat suvereniteti, xalq hokimiyati, fuqarolar huquq va erkinliklarini himoya qilish, shaxs va davlat birligini ta'minlash, qonuniylik, hokimiyatni ajratish, mahalliy o'z-o'zini boshqarish, sud tizimi va odil sudlovni tashkil qilish va boshqalar. Konstitutsiya preambula, 6 bo'lim, 26 bob, 128 moddadan iborat bo'ldi.

Mustaqil O'zbekiston Konstitutsiyasi fuqarolarning inson huquqlari demokratik xartiyasi bo'lib, insonparvar huquqiy davlat shakllantirishning strategik dasturidir.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimovning 2005 yil 7 dekabr kuni "Inson, uning huquq va erkinliklari hamda manfaatlari – eng oliy qadriyat" mavzusida qilgan ma'ruzasida Konstitutsiyamizda mujassam etilgan asosiy g'oyalari, ya'ni hamma amaliy faoliyat inson manfaatlariga xizmat qilishi, inson huquq va erkinliklarini hurmat qilish va ta'minlash nafaqat davlat organlari, balki

jamiyatning har bir a'zosining bosh maqsadi bo'lishi lozimligi alohida ta'kidlab o'tildi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining jamiyat hayotini tubdan o'zgartirish, yangi jamiyat qurish, demokratik huquqiy davlatni shakllantirish va shu orqali fuqarolik jamiyatini barpo etish kabi ulkan maqsadlarimizni amalga oshirishdagi o'rni va ahamiyatini bugungi kunda amalga oshirilayotgan islohotlar samarasida yaqqol ko'rishimiz mumkin. Konstitutsiyamizda, avvalo inson omiliga berilgan alohida e'tiborni kuzatamiz. Chunki, har qanday ijtimoiy islohotlar avvalo jamiyat ehtiyoji, shaxs manfaati orqali yuzaga keladi. Jamiyatning talablari esa, o'z navbatida uning faol a'zolari sa'yi-harakatlari tufayli ko'zga tashlanadi. Masalan, O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksida 1996 yildan buyon 28 ta o'zgartirish bo'ldi. Uning aksariyati yangi qonunlar taqozosi bilan kelib chiqqan qo'shimcha va to'ldirishlardir. Oila kodeksiga esa 1998 yildan e'tiboran 4 ta o'zgartirish kiritildi.

Mamlakatimizda huquq ijodkorligi jarayoni keng ko'lamli huquqiy asosga ega. Eng birinchi huquqiy asos – O'zbekiston Konstitutsiyasidir. Unda huquq ijodkorligi sub'ektlari bu boradagi faoliyatlarining umumiy qoidalari mustahkamlangan. Konstitutsiyadagi bu umumiy qoidalar bir qator qonun hujjatlarida aniq, batafsil ifodasini topgan. Bunday qonun hujjatlari sirasiga 1997 yil 30 avgustda qabul qilingan “O'zbekiston Respublikasi qonunlarni tayyorlash to'g'risida”gi, 2000 yil 14 dekabrda qabul qilingan “Normativ huquqiy hujjatlar to'g'risida”gi, 2000 yil 15 dekabrda qabul qilingan “Qonun loyihalarining muhokamasi to'g'risida”gi, 2002 yil 12 dekabrda qabul qilingan “O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Senati to'g'risida”gi hamda 2003 yil 29 avgustda qabul qilingan “O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi qonunchilik palatasining Reglamenti to'g'risida”gi qonunlarni kiritish mumkin. Mazkur qonunlarda huquq ijodkorligi jarayoni, uning sub'ektlari va bu faoliyatining bosqichlariga doir asosiy qoidalar mustahkamlangan.

Amalga oshirilgan huquqiy islohotlar borasida, Konstitutsiyaning qabul qilinishining o'zi katta voqelik bo'lib, “...bu Konstitutsiya o'zining tub mohiyati, falsafasi, g'oyasiga ko'ra yangi hujjatdir” – u shuning uchun jamiyat hayotini tubdan o'zgartirishni maqsad qilib, avvalo inson shaxsini ulug'laydi, uni – oliy qadriyat deb e'tirof etadi, jamiyat hayotidagi munosabatlar o'zagini insonlar manfaatiga bog'laydi.

O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi qabul qilinishi bilan sobiq tuzum butkul emirildi, ya'ni yangi davlatning asl qiyofasi namoyon bo'ldi, bu qiyofa o'zida “...inson huquqlari va davlat mustaqilligi g'oyalariga sadoqat, hozirgi va kelajak avlodlar oldidagi yuksak mas'uliyatni anglash, o'zbek davlatchiligining tarixiy tajribasiga tayanish, demokratiya va qonuniylikni hurmatlash xalqaro huquqning jahonda e'tirof etilgan qoidalarini tan olish, O'zbekiston fuqarolarining munosib hayot kechirishlarini ta'minlash, insonparvar va huquqiy jamiyat barpo etish va nihoyat, fuqarolar tinchligi va milliy hamjihatlikni kafolatlash kabi olijanob maqsadlarni...” aks ettiradi.

O'zbekiston Respublikasining yosh davlatchilik tarixiga nazar solsak, butun

tariximiz islohotlar davri, demokratik yangilanish va taraqqiyot davri, jamiyatni erkinlashtirish hamda fuqarolik jamiyatini shakllantirish davri bo`lib namoyon bo`ladi.

O`zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasidagi sobiq totalitar tuzumdan voz kechib, demokratik davlat qurish, erkin bozor munosabatlariga asoslangan iqtisodiy makonni yuzaga keltirish, fuqarolik jamiyatini shakllantirishni talab qiluvchi konstitutsiyaviy normalar o`zida quyidagi mazmuni ifodalaydi:

1. Davlat suvereniteti. Davlat hokimiyati o`z organ va idoralari, mansabdor shaxslari siyosida jamiyat va fuqarolar oldida mas'ul bo`lib, xalq irodasini ifodalaydi, uning manfaatlariga xizmat qiladi. Davlat suvereniteti faqat xalqqa tegishli, davlat hokimiyatini shakllantirish va amalga oshirish xalq erki va irodasiga bog`liq.

2. O`zbekiston xalqini O`zbekiston Respublikasi fuqarolari tashkil qiladi. Ularning erk-irodasi ustuvor bo`lib, jamiyat va davlat hayotidagi eng muhim masalalar umumxalq muhokamasiga qo`yilishi orqali hal qilinadi. Xalq xokimiyatini amalga oshirish umuminsoniy printsiplariga asoslanadi. Inson, uning hayoti, huquq va erkinligi, sha'ni va qadr-qimmatini hamda manfaatlari oliy qadriyat hisoblanadi.

3. O`zbekiston Respublikasida Konstitutsiya va qonun ustunligi so`zsiz tan olinadi. Qonunga hurmat bilan qarash va unga itoat etish O`zbekiston hududidagi barcha shaxslarga tegishlidir. Inson huquq va erkinliklari Konstitutsiya va qonunlar orqali himoya qilinadi.

4. O`zbekiston Respublikasida ijtimoiy hayotning barcha sohalari hurfiylik va ularning xilma-xilligi, ko`ppartiyaviylik va demokratik mafkuralar asosida rivojlanadi hamda biron bir siyosiy-ijtimoiy guruhlarining mafkurasi davlat mafkurasi sifatida o`rnatilishiga yo`l qo`yilmaydi. O`zini o`zi boshqarish organlari, jamoat birlashmalari va diniy uyushmalarning manfaatlari himoya qilinadi. Siyosiy institutlar jamiyat ravnaqiga xizmat qiladi.

5. Jamiyatning iqtisodiy tizimi bozor munosabatlarini rivojlantirish orqali O`zbekiston iqtisodiyotini yuksaltirishga qaratilgan. Mulk shakllarining barcha turlari huquqiy jihatdan tenglik asosida muhofaza etiladi. Davlat o`z moliya va pul-kredit tizimiga ega.

6. Oila jamiyatning tarkibiy qismi sifatida e'tirof etilgan hamda u davlat va jamiyat muhofazasida.

7. Davlat hokimiyati hokimiyat bo`linishi printsipli asosida shakllantiriladigan qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyati tizimlaridan iborat bo`lib, ular o`z faoliyatlarida mustaqildir.

8. O`zbekiston Respublikasi o`z tashqi siyosati va tashqi iqtisodiy faoliyatini mustaqil amalga oshiradi. O`zbekiston o`zining ichki va tashqi siyosatini amalga oshirish borasida, xalqaro huquq normalarini o`z ichki normalaridan ustunligini tan oladi. O`zining mudofaa va xavfsizlik chora-tadbirlarini ko`radi, aholining tinch hayoti va xavfsizligini, davlat chegaralarining daxlsizligini ta'minlaydi.

Konstitutsiyamizda mustahkamlab qo`yilgan, yuqorida sanab o`tilgan asosiy qoidalar nafaqat qonunlar hamda qonun osti hujjatlari uchun, balki har bir fuqaro

turmush tarzining barcha jabhalarida ham, hayotimizning har bir kunida ham soʻzsiz bajarilishi lozim boʻlgan talablardan iborat. Ushbu talablarga barchamizning vijdonan mas'uliyat bilan yondashuvimiz tufayligina mustahkam davlat va farovon hayotga ega boʻlamiz. Demak, oʻtgan qisqa davrda erishilgan yutuqlar olib borilgan islohotlarimizning samarasi sifatida koʻrilsa-da, uning huquqiy asosi Konstitutsiya ekanligini ham anglab yetmoq, bunga lozim darajada baho bermoq zarur.

3-asosiy savol: Oʻzbekistonda huquqiy davlat va fuqarolik jamiyati asoslarining barpo etilishi

3-savol bayoni:

Mustaqillikning dastlabki kunlaridan boshlab huquqiy davlatchilik asoslarini yaratish muhim vazifalardan biriga aylandi. Oʻzbekiston rahbariyati tarixiy anʼanalarga, dunyo tajribalariga, oʻlkaning milliy-tarixiy rivojlanishiga hamda uning oʻziga xos tomonlariga tayangan holda jamiyatni tubdan isloh qilish yoʻllarini ishlab chiqdi. Bu jarayonda ikkita vazifa: 1) eski ma'muriy buyruqbozlik tizimni tugatish va hokimiyat boshqaruv organlarini qayta qurish; 2) yangi davlatchilikning huquqiy-siyosiy asoslarini yaratish, yangi markaziy va mahalliy boshqaruv organlarini shakllantirish masalalari hal qilindi.

Oʻzbekistonda hokimiyat boʻlinishi tamoyillariga amal qilinib, qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyati joriy etilib, Konstitutsiyada mustahkamlandi. Bu organlar faoliyati erkin, bir-biridan mustaqil boʻlib, ayni vaqtda bir-biri bilan chambarchas bogʻliqdir.

1994 yil 24 dekabrda koʻppartiyaviylik asosida saylangan Respublika Oliy Majlisi qonun chiqaruvchi hokimiyat vazifasini bajarib keldi. Oliy Majlisga saylovlar yangi bosqichga oʻtganligidan 2004 yil dekabrda saylovlar dalolat beradi. Oliy Majlis endilikda ikki palatadan - Qonunchilik palatasi va Senatdan iborat boʻldi. Oʻtgan davr davomida Oliy Majlisda koʻplab yangi qonunlar qabul qilindi, oldingi qonunlarga oʻzgartirishlar kiritildi.

Davlatni boshqarishning prezidentlik shakli mamlakat boshqaruv tizimini isloh qilishning boshlanishi boʻldi. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti davlat hokimiyatining boshligʻi boʻlib, bir vaqtning oʻzida Vazirlar Mahkamasining Raisi vazifasini ham bajaradi. Prezident fuqarolar erkinligi va huquqlarini himoya qilish, Konstitutsiya va Oʻzbekiston qonunlariga rioya qilinishini kafolatlaydi. Vazirlar Mahkamasi ijro etuvchi hokimiyat organi boʻlib, u ijtimoiy, iqtisodiy va ma'naviy jabhalardagi vazifalarning bajarilishini, qonunlar, Oliy Majlis qarorlari, mamlakat Prezidenti farmonlari va qarorlarining ijro etilishini ta'minlaydi. 2007 yil dekabrda boʻlib oʻtgan saylovda 4ta nomzoddan Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti demokratik tamoyillarga asoslangan holda saylandi.

Respublikada hokimlar boshqaruvining joriy etilishi muhim ahamiyatga ega boʻldi, hokimlikka tajribali va malakali shaxslar Prezident tomonidan tayinlanadi va xalq deputatlari kengashlari tomonidan tasdiqlanadi. Xalq deputatlari Kengashlari hokimiyatning vakillik organlari boʻlib, ular davlat va fuqarolarning manfaatlarini koʻzlab oʻz vazifalarini hal etadi. Mahalliy oʻz-oʻzini boshqarish

organlarining asosini mahallalar tashkil etadi. Aholini huquqiy, ijtimoiy va iqtisodiy qo'llab-quvvatlash, ijtimoiy jamg'armalar tashkil etish, turli xayriya tadbirlari o'tkazishda mahallaning o'rnini kattadir.

Fuqarolik jamiyati bu insonning rivojlanishiga imkon yaratadigan, uning huquq va erkinliklarini to'la darajada ta'minlaydigan, qonun ustuvor bo'lgan ijtimoiy jamiyatdir. Bunday jamiyat qurish davlat qonunlari va inson huquqlarini poymol etmaslikni, insondan qonunlarga qat'iy rioya qilishni talab etadi. Har bir fuqaroni davlat boshqaruviga keng jalb etilishi, inson huquqlarini himoya qilishda faol qatnashishni ta'minlash uchun shart-sharoitlar yaratilishi zarur.

O'zbekiston Respublikasi sud hokimiyati tizimiga besh yil muddatga saylanadigan Konstitutsiyaviy Sud, Oliy sud, Oliy xo'jalik sudi, harbiy sudlar tizimi, Qoraqalpog'iston Respublikasi Oliy sudi, Qoraqalpog'iston Respublikasi xo'jalik sudi, viloyat, tuman va shahar sudlari kiradi. Sud hokimiyatining faoliyati to'g'risidagi qonun qoidalar O'zbekiston Respublikasining 1993 yil 2 sentyabrda qabul qilingan «Sudlar to'g'risida»gi qonunda bayon etilgan.

Respublika rahbariyati sud hokimiyati doirasida islohotlar o'tkazib, inson va fuqarolarning asosiy huquqlari, ularning erkinligi va majburiyatlarini kafolatlovchi huquqiy mexanizmni shakllantirdilar.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 1999 yil oxirgi sessiyasi sud-huquqiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida advokatura tizimini kuchaytirish, sudyalarning chinakam mustaqilligini ta'minlash vazifalarini qo'ydi.

2004 yil dekabrda o'tkazilgan saylovlardan keyin respublika parlamenti – Oliy Majlis ikki palata tarkibida faoliyat yuritmoqda. Quyi palata - Qonunchilik palatasi o'z faoliyatini doimiy professional tarzda olib borib, qonun ijodkorligi bilan shug'ullanadi. Yuqori palata - Senat ijro etuvchi va qonun chiqaruvchi hokimiyat o'rtasidagi o'zaro muvofiqlikni ta'minlash, respublikaning turli hududlaridagi aholi manfaatlarini himoya qilish va hisobga olish, qonunlar bajarilishini nazorat qilish kabi vazifalarni bajaradi.

4-asosiy savol: O'zbekistonda ko'ppartiyaviylik tizimi va milliy siyosat

4-savol bayoni:

Muxolif partiyalar va harakatlar demokratik jamiyat qurishning zaruriy shartidir. 80-yillarning oxirlaridan boshlab O'zbekistonda bir qator ijtimoiy harakatlar paydo bo'ldi. Mustaqillik yillari mamlakatimizda 5 ta siyosiy partiya tashkil topdi. O'zbekiston Xalq demokratik partiyasi 1991 yil noyabrdan faoliyat ko'rsatib, o'z safida 420 mingdan ziyod a'zoni birlashtirgan. Oliy Majlisning 69 ta deputati uning a'zolaridir. «Vatan taraqqiyoti» partiyasi 1992 yil may oyida tuzilgan bo'lib, uning saflarida 35 mingdan ortiq a'zo bor. Uning 14 a'zosi Oliy Majlis deputati. «Adolat» sotsial-demokratik partiyasi 1995 yil fevralda tashkil topgan bo'lib, 30 mingdan ortiq a'zo bor. Oliy Majlisda 47 deputatdan tashkil topgan o'z fraktsiyasiga ega. «O'zbekiston Milliy Tiklanish demokratik partiyasi» 1995 yil iyunda tashkil topgan. Saflarida 6 mingga yaqin a'zo bor. 1999 yil «Fidokorlar» milliy-demokratik partiyasi tashkil topdi. Shuningdek, Respublikada 1995 yil iyun oyida ta'asis etilgan «Xalq birligi» harakati ham mavjud. «Vatan taraqqiyoti» partiyasi va

«Milliy tiklanish» partiyasi birlashdi. 2004 yilda O'zbekiston ishbilarmonlar va tadbirkorlar harakati – Liberal-demokratik partiyasi tashkil topdi.

Bu partiya va harakatlarning har biri jamiyatda ma'lum qatlamlarning siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy va ma'naviy qarashlarini ifodalaydi. Ular parlament shaklidagi partiyalar bo'lib, qonun chiqaruvchi va vakillik organlari saylovlariga ishtirok etadilar va qonun doirasida faoliyat ko'rsatadilar. Shuningdek, bu partiyalar saylangan deputatlari orqali qonun chiqarish jarayonida ishtirok etadilar.

Mamlakatimizda partiya va harakatlardan tashqari 200ga yaqin kasaba, tadbirkorlar, yoshlar, faxriylar kabi ijtimoiy uyushmalar ham mavjud. Bular orasida eng ommaviy kasaba uyushmalari bo'lib, tarkibida 7,5 mln. a'zo bor. O'zbekiston hayotida yoshlarning o'ri beqiyosdir. 1991 yil oxirida O'zbekiston yoshlar ittifoqi tuzilgan. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1997 yil 7 yanvar farmoni bilan iqtidorli yoshlarni xorijdagi ilg'or taraqqiy etgan oliygohlarda bilim olishlarini tayyorlash, tashkil etish uchun «Umid» javg'armasi tuzildi. Hozirgi kunda 2300 jamoat birlashmalari va nodavlat tashkilotlari faoliyat ko'rsatmoqda. Prezident I.A.Karimov «bu tashkilotlar faqat xayriya va muvaqqat muassasalariga aylanib qolmasdan, demokratik qadriyatlarni, kishilarning qonuniy haq-huquqlarini va erkinliklarini himoya qilishlari kerak», deb vazifa qo'ydi.

O'zbekiston Respublikasi 120dan ortiq millatlar va elatlarni birlashtirgan ko'p millatli davlat. Bugungi kunda respublikada yashovchi har bir fuqaro millati, kelib chiqishi, dini va irqidan qat'i nazar teng huquq va imkoniyatlarga ega. Aynan mana shu tamoyil milliy siyosatimizning asosini tashkil etadi. Respublikadagi barcha millatlarni rivojlanishiga katta e'tibor qaratilib, ularning tili va dinini hurmat qilish, milliy va xalq an'analarini saqlash, erkin va har tomonlama taraqqiyotini ta'minlash maqsadida 80 ta milliy markazlar tashkil etilgan. Bularning faoliyatini 1993 yil yanvarida tashkil etilgan Respublika Baynalmilal madaniy markazi boshqarib boradi. Respublikamizda millatlararo munosabatlarda barqarorlikka erishilgan. Bu – O'zbekistonda demokratik jamiyat qurishning garovidir. Millat va elatlarga o'zaro hurmatda bo'lish-jamiyat ma'naviy barkamolligini belgisidir. Bu holat davlatdagi milliy barqarorlikdan tashqari, bu barqarorlikning yanada mustahkamlanishi uchun zamin yaratadi.

Hozirgi bosqichda jamiyatning demokratiyalashuvida «to'rtinchi hokimiyat» - matbuotning ahamiyati kattadir. 1997 yil Respublikamizda 8 tilda 495 ta gazeta 1844,2 ming nusxada, 113 ta jurnal 820 ming nusxada nashr etilgan. Ommaviy axborot vositalarini demokratiyalashtirish va qo'llab-quvvatlash maqsadida ijtimoiy-siyosiy jamg'arma tashkil etilgan. Respublikamizda jurnalist kadrlarni, ayniqsa, xalqaro jurnalistlarni tayyorlashga katta e'tibor berilmoqda. Bu borada 1999 yil mart oyida Vazirlar Mahkamasining O'zbekistonda jurnalist kadrlarni tayyorlashni, Toshkent Davlat Universitetining jurnalistika fakulteti va jahon tillari universitetida markazlashtirilishi katta ahamiyat kasb etadi.

13-mavzu. Mustaqillik yillarida O'zbekistonning

iqtisodiy va ma'naviy madaniy taraqqiyoti
MA'RUZA DARSNING TEXNOLOGIK XARITASI.

Asosiy savollar:

- 1. O'zbekistonda iqtisodiy islohotlarning o'tkazilishi**
- 2. Davlat mulkini xususiylashtirish va bozor infratuzilmasining shakllantirilishi**
- 3. Agrar sektordagi o'zgarishlar**
- 4. Mustaqillik yillarida ma'naviy hayot**
- 5. Milliy istiqlol mafkurasi va milliy istiqlol g'oyasi**
- 6 Ta'lim to'g'risidagi Qonun va Kadrlar tayyorlash milliy dasturi**

1-asosiy savol: O'zbekistonda iqtisodiy islohotlarning o'tkazilishi

O'zbekiston davlat mustaqilligiga erishganidan keyin bozor munosabatlariga o'tishning o'z yo'lini ishlab chiqdi. Bu yo'ning asosiy qoidalari I.Karimovning «O'zbekiston bozor munosabatlariga o'tishning o'ziga xos yo'li» nomli asarida, respublika parlamentida qilgan ma'ruza va nutqlarida, mamlakat parlamenti qabul qilgan qonunlarda o'z aksini topgan. Bu yo'lga, birinchidan, xalqaro tajriba asos qilib olingan. Ikkinchidan, respublikamizning xo'jalik imkoniyatlari va shart-sharoitlari hisobga olingan. Uchinchidan, bozor iqtisodiyotiga o'tish yo'lini belgilashda mamlakatimizning tarixan tarkib topgan milliy qadriyatlarini, xususiyatlari, an'analari va manfaatlarini hisobga olindi.

O'zbekistonning bozor munosabatlariga o'tish yo'lga doir Prezident I.Karimov tomonidan ishlab chiqilgan besh tamoyil nafaqat respublika, balki jahon jamoatchiligi tomonidan ma'qullandi.

1. Iqtisodiyot siyosiy manfaatlarga bo'ysundirilmasdan, o'ziga xos bo'lgan ichki qonunlar asosida rivojlanmog'i zarur. Iqtisodiyot siyosatga nisbatan ustuvor mavqeda bo'lishi lozim. Na siyosat, na mafkura iqtisodiyotni nazorat qilish, unga tazyiq o'tkazish darajasiga ko'tarilmasligi zarur. O'zbekistonda «avval iqtisod, keyin siyosat», «avval taom, keyin kalom» degan hikmatlarga amal qilindi.

2. Bozor munosabatlariga o'tish davrida davlat bosh islohotchi bo'lishi, iqtisodiyot va ijtimoiy turmushning hamma sohalarini o'zgartirish rejalarini tuzib, uni izchillik bilan amalga oshirishi zarur.

3. Qonun va qonunlarga rioya etish ustuvor bo'lishi lozim. Negaki, bozor iqtisodiyoti qonunchilikka tayanadi. Yaxlit bozor tizimini yaratish uchun uning turli tomonlariga oid qonunlar yaratilishi hamda ularga rioya qilinishi shart. Qonunning ustuvorligi huquqiy davlat barpo etish zaruriyatidan ham kelib chiqadi. Qonun oldida hamma barobardir.

4. Aholining demografik tarkibini hisobga olgan holda kuchli ijtimoiy siyosatni o'tkazish. Buning zaruriyati iqtisodiy ahvol bilan bog'liq. Aholi tarkibida davlat va jamiyat o'z himoyasiga olishi zarur bo'lgan bolalar, o'smirlar, qariyalar ko'pchilikni tashkil etadi. Himoyaga muhtoj qatlamni kuchli darajada ijtimoiy himoyalash choralarini ko'rish zarurligi inobatga olindi.

5. Bozor iqtisodiyotiga o'tish evolyutsion yo'l bilan, puxta o'ylab, bosqichma-

bosqich amalga oshirilmoqda. Bozor iqtisodiyoti murakkab tizim bo`lib, uni birdaniga yaratib bo`lmaydi.

Iqtisodiyotni tubdan isloh qilish, bozor munosabatlarini shakllantirishda yuqoridagi barcha tamoyillar birday muhim va belgilovchi ahamiyatga egadir.

O`zbekistonda tub iqtisodiy islohotlar orqali bozor munosabatlari shakllantirilmoqda. Mustaqillikning o`tgan 14 yilida kishilar turmushi va faoliyati uchun zarur bo`lgan shart-sharoitlarni ta'minlaydigan kuchli va muntazam rivojlanib boruvchi iqtisodiy tizim barpo etilmoqda. Ko`p ukladli iqtisodiyotning, tadbirkorlikning har tomonlama o`sishi uchun asos bo`lgan xususiy mulkchilik vujudga keltirildi. Korxonalar va fuqarolarga keng iqtisodiy erkinliklar berilmoqda. Moddiy va mehnat resurslaridan unumli foydalanish, jahon iqtisodiyotiga integratsiyalab borish, kishilar dunyoqarashini o`zgartirish, ularda yangicha iqtisodiy tafakkurni shakllantirishga ahamiyat berilmoqda.

Bozor islohotlarini bosqichma-bosqich amalga oshirish O`zbekiston iqtisodiy siyosatining negizini tashkil etadi. Bugungi kunda O`zbekiston iqtisodiy mustaqilligining huquqiy negizlari yaratildi. Mustaqillikning dastlabki yillarida xususiy mulkchilikni va ko`p ukladli iqtisodiyotni shakllantiruvchi qonunlar majmuasi yaratildi: mulk to`g`risida, yer to`g`risida, ijara to`g`risida, mulkni davlat tasarrufidan chiqarish to`g`risida va boshqa bir qator qonunlar qabul qilindi. Bozor infratuzilmasini yaratuvchi va uning faoliyatini tartibga solib turuvchi banklar faoliyati to`g`risida, pul tizimi to`g`risida, tadbirkorlik to`g`risida kabi qonunlar qabul qilindi. Bundan tashqari, tashqi iqtisodiy faoliyatni belgilab beruvchi huquqiy me'yorlar yaratildi. Respublika iqtisodiyotiga xorijiy investitsiyalar keng jalb qilinmoqda.

2-asosiy savol: Davlat mulkini xususiylashtirish va bozor infratuzilmasini shakllantirilishi

2-savol bayoni:

Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish iqtisodiy islohotlarda yetakchi o`rinda turdi. Xususiylashtirish jarayonini tashkil etish va unga rahbarlik qilish uchun 1992 yil fevralida Davlat mulkini boshqarish va xususiylashtirish Davlat qo`mitasi ta'asis etildi. 1994 yilda uning funktsiyalari o`zgartirilib, u Davlat mulkini boshqarish va tadbirkorlikni qo`llab-quvvatlash Davlat qo`mitasiga aylantirildi. Mazkur qo`mita zimmasiga ko`p ukladli iqtisodiyotni shakllantirishda yagona siyosatni amalga oshirish va tadbirkorlikni qo`llab-quvvatlash, mulkni davlat tasarrufidan chiqarishning ustuvor yo`nalishlarini belgilash va xususiylashtirish dasturini ishlab chiqish, xususiy biznesning rivojlanishiga yordam ko`rsatish va boshqa vazifalar kiritildi. Xususiylashtirish tanlov va kim oshdi savdosi orqali amalga oshirildi. O`zbekistonda xususiylashtirishdan tushgan barcha mablag`lar tadbirkorlikni qo`llab-quvvatlash uchun berildi. Davlat bosh islohotchi sifatida xususiylashtirishni boshqarib bordi. Davlat mol-mulkni yangi mulkdorlarga sotish yo`li bilan mulkchilikning yangi shakllarini joriy etdi. «Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to`g`risida»gi qonun O`zR Oliy Kengashining 1991 yil 18 noyabrdagi VIII sessiyasida qabul qilindi.

Unga ko`ra xususiylashtirish va mulkchilik shakllarini o`zgartirish maxsus dasturlar asosida amalga oshirilishi belgilab qo`yildi.

Dasturga asosan dastlabki bosqichda xususiylashtirish jarayoni umumiy uy-joy fondini, savdo, mahalliy sanoat, xizmat ko`rsatish korxonalari hamda qishloq xo`jalik mahsulotlarini tayyorlash tizimini qamrab oldi. Bu «kichik xususiylashtirish» deb nom olib, 1994 yilda tugallandi. 1992-94 yillarda 54 mingga yaqin korxonalar va ob'ekt davlat tasarrufidan chiqarilib, xususiy firma, aktsiyadorlik jamiyati, ijara korxonalariga aylandi. Uy-joylar xususiylashtirilib, urush faxriylari, o`qituvchilar, tibbiyot xodimlariga bepul berildi.

1994 yil 21 yanvarda qabul qilingan «Iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish chora-tadbirlari to`g`risida»gi va 1994 yil 16 martda qabul qilingan «Mulknini davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish jarayonini yanada rivojlantirishning ustuvor yo`nalishlari to`g`risida»gi Prezident Farmonlari bu jarayonni yangi pog`onaga ko`tardi. Bu qarorlarga muvofiq ochiq turdagi hissadorlik jamiyatlarini tashkil etish, xorijiy investorlarni keng jalb qilish vazifasi qo`yildi. Qimmatli qog`ozlar va ko`chmas mulk birjalarini tashkil etish uchun asos yaratildi.

1995 yildan boshlab ommaviy xususiylashtirish davri boshlandi. Yirik korxonalar ham davlat ixtiyoridan chiqarila boshlandi. 1000dan ortiq ochiq turdagi hissadorlik jamiyatlari, 6 mingta xususiy va oilaviy korxonalar vujudga keldi. Mamlakatda ko`p ukladli iqtisodiyot va o`rta mulkdorlar sinfi vujudga keldi.

1996 yil 12 martda tadbirkorlikni rivojlantirish, qo`llab-quvvatlash maqsadida turli jamg`armalar tuzildi. Keyingi yillarda respublikamizda ko`plab qo`shma korxonalar vujudga kelib, xorijiy investitsiyalar keng jalb qilinmoqda.

Bozor munosabatlari bozor infratuzilmasisiz amal qila olmaydi. Bozor infratuzilmasi deganda tovar va pul bozorida, mehnat resurslari bozorida xo`jalik yurituvchi sub'yektlar o`rtasida o`zaro aloqani ta'minlovchi iqtisodiy vositalar – tegishli moliya va bank-kredit tizimi, sug`urta, auditorlik, yuridik va xususiy firmalar tizimi tushuniladi. Bozor infratuzilmasini shakllantirish jarayoni odamlarning yangicha iqtisodiy tafakkurini shakllantirish, mutaxassis kadrlar tayyorlash kabilar bilan ham bog`liq.

O`zbekistonda bozor infratuzilmasini shakllantirishdagi muhim qadamlardan biri mahsulot yetkazib berishga majburiy davlat buyurtmasining tugatilishi bo`ldi. Davlat buyurtmasi zarur mahsulotlar erkin, kelishilgan narxlarda xarid qilish bilan almashtirildi. Tovlar bozorini shakllantiruvchi birjalar tizimi tashkil etildi.

Ommaviy xususiylashtirish amalga oshirilayotgan bir paytda malakasiz kishilargagina emas, ma'lum ixtisosga ega bo`lgan xodimlarga ham talab cheklandi, ishsizlar soni ko`paydi. Mehnat birjalari tashkil etilib, ishsizlar ro`yxatga olindi va ish bilan ta'minlanib kelinmoqda.

1991 yil 15 fevralda qabul qilingan «Banklar va bank faoliyati to`g`risida»gi qonun bank sohasini isloh qilish yo`llarini belgilab berdi. Respublikada tijorat va xususiy bank tarmoqlari vujudga keldi. Mamlakatimizda amalga oshirilgan muhim tadbirlardan biri pul muomalasini mustahkamlash, valyuta munosabatlarini tartibga solish bo`ldi. 1994 yil 1 iyuldan boshlab O`zbekiston Respublikasining pul birligi – so`m muomalaga kiritildi. Soliq siyosatini takomillashtirishga qaratilgan choralar

muhim rol o`ynadi. Soliqlar – xazinani to`ldiruvchi asosiy manbadir. Mamlakatimizda soliq tizimi jahon andozalari darajasiga ko`tarilmoqda.

Yangi mingyillik boshlarida O`zbekistonda iqtisodiyotni erkinlashtirish ishlari jadal davom ettirildi, bank-moliya tizimi, xususiylashtirish, tadbirkorlikni rivojlantirishda bir qator muvaffaqiyatlarga erishildi.

3-asosiy savol: Agrar sektordagi o`zgarishlar

3-savol bayoni:

Qishloqda tub islohotlar o`tkazishning bir necha o`ziga xos omillari mavjud. Qishloq xo`jaligini sifat jihatidan yangi asoslarda qayta tiklamasdan turib, mamlakatda iqtisodiy islohotlar samaradorligiga erishish qiyin. O`zbekiston Respublikasi aholisining 60 foizi qishloqda istiqomat qiladi. Qishloqda katta ishchi kuchi potentsiali joylashgan. Qishloq xo`jaligida ishlab chiqarish samaradorligini oshirish maqsadida mustaqillik yillarida qishloq xo`jaligi majmuiga rahbarlikni yaxshilash, agrar islohotlarning huquqiy asosini yaratish choralari ko`rildi. 1991 yil 21 dekabrda qabul qilingan «Dehqon (fermer) xo`jaliklarini yanada mustahkamlash va tadbirkorlik faoliyatini davlat tomonidan qo`llab-quvvatlash to`g`risida»gi Farmon qishloq xo`jaligi ishlab chiqarishini zamon talablari asosida tashkil qilishga katta ahamiyatga ega bo`ldi. Vazirlar Mahkamasi tomonidan qishloqda islohotlar o`tkazishga doir o`nlab qaror qabul qilindi.

1996 yil 3 aprelda Prezident tomonidan imzolangan «Qishloq xo`jaligi ishlab chiqarishini davlat yo`li bilan qo`llab-quvvatlash chora-tadbirlari to`g`risida»gi Farmon qishloqda islohotlarni yuqurlashtirishga qaratilgan qator tadbirlarni belgilab berdi. Odamlarga shaxsiy tomorqa uchun qo`shimcha ravishda sug`oriladigan yerlar ajratildi. Dehqon-fermen xo`jaliklarini shakllantirishga alohida e`tibor berilmoqda. Fermer xo`jaliklari nafaqat paxta, balki poliz, sabzavot, don mahsulotlari, chorvachilik mahsulotlari yetishtirishda salmoqli o`rin egalladi. Respublikada don mustaqilligiga erishish, shakar va boshqa oziq-ovqat mahsulotlarini tayyorlashni tiklash izchillik bilan amalga oshirildi. Qishloq aholisining turmush sharoitlarini yaxshilash maqsadida yangi vrachlik punktlari ishga tushirildi, aholini toza ichimlik suvi va tabiiy gaz bilan ta'minlash borasida katta ishlar qilindi. Mehnatga yaroqli aholining mehnat bilan band qilishga e`tibor kuchaytirildi.

O`zbekistonda qishloqni har tomonlama rivojlantirishga, qishloq xo`jaligi ishlab chiqarishiga islohotlarni chuqurlashtirish, moddiy bazasi va moliyaviy ahvolini mustahkamlash borasida ishlar amalga oshirilmoqda.

O`zbekistonda bozor iqtisodiyotini qaror toptirish va uni rivojlantirishning bosh maqsadi aholiga munosib turmush sharoitini yaratish va farovon hayot kechirishini yangi sifat darajasiga ko`tarishga qaratilgan, zero iqtisodiyotning ijtimoiyligi ham mana shunda. Inson manfaatlarini himoya qilish, uning daromad topish imkoniyatlarini to`laqonli ro`yobga chiqarish uchun yetarlicha shart-sharoitlar hozirlash zarur bo`lmoqda. Natijada ishlab chiqarishni iste'molchilar talabini qondirishga, uning ijtimoiyligini ta'minlashga, inson salohiyatini to`liq ishlatishga,

homiylar tomonidan ko`rsatilgan shaxsiy tashabbuskorlikni iqtisodiy rag`batlantirishga erishiladi.

Shu o`rinda Prezident Islom Karimov O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 13 yilligiga bag`ishlangan tantanali marosimda qilgan ma'ruzasida "davlat qurilishi va uning taraqqiyoti, jamiyatimizning demokratik yangilanishi, iqtisodiyotimizni rivojlantirish va erkinlashtirish, ma'naviy-ma'rifiy ishlar bilan bog`liq bo`lgan, qisqacha aytganda, oldimizda turgan barcha muammo va vazifalarni yechishda "Islohot islohot uchun emas, avvalo inson uchun, inson manfaatlarini ta'minlash uchun" - degan teran ma'noli fikrning mag`zini ochib berar ekan, "...sodda qilib aytganda, bugun qaysi sohani olmaylik - bu paxta yoki g`alla yetishtirish bo`ladimi, ijtimoiy hayotimiz yoki yangi-yangi qurilishlar, shahar va qishloqlarimizni obodonlashtirish bo`ladimi - nimaiki ish qilmasak, ularning hammasi oxir-oqibatda inson uchun, shu yurtda yashayotgan odamlar uchun qilinayotganligini ko`rish qiyin emas", - deb ta'kidladi.

Darhaqiqat, agar biz mustaqilik yillarida erishgan natija va yutuqlarimizga bir nazar tashlasak, qilingan barcha ishlar va tub o`zgartirishlar, avvalambor, inson uchun, uning manfaatlarini ko`zlab, uning uchun munosib turmush sharoitlarini yaratish maqsadida amalga oshirilganligiga shohid bo`lamiz. Hozirgi davrda iqtisodiyotimizning tez sur'atlar bilan o`sib borayotganligi bu borada katta yutuqlarga erishganimizdan dalolat beradi.

Mustaqillik yillarida erishgan yutuqlarimizning qadr-qimmatini his etish uchun orqaga bir nazar tashlash lozim bo`ladi. Sobiq totalitar tuzumdan bizga mo`rt, zaif, biryoqlama rivojlangan, xom-ashyoga ixtisoslashgan, paxta yakkahokimligiga asoslangan iqtisodiyot meros bo`lib qolgan edi. Shu boisdan XX asrning 90-yillarining boshlarida O`zbekiston har kishi boshiga yalpi ijtimoiy mahsulot ishlab chiqarish bo`yicha mamlakatda 12-o`rinda turgan edi. Aholi jon boshiga milliy daromad ishlab chiqarish bo`yicha esa Ittifoqdagi o`rtacha darajadan ikki hissa, xalq iste'moli mollari ishlab chiqarish bo`yicha 2,5 barobar past darajada edi. O`zbekiston aholisi o`rta hisobda go`sht mahsulotlarini, sut va sut mahsulotlarini, tuxumni umuman Sobiq Ittifoq aholisiga nisbatan ikki barobar kam iste'mol qilardi. Rasmiy kambag`allik chegarasidan past darajada yalpi daromad topadigan aholining ulushi mamlakatda 12 foizdan sal ko`proq bo`lsa, bizning respublikamizda 45 foizni tashkil etardi. 1 millionga yaqin kishi ijtimoiy ishlab chiqarishda o`zining qo`lidan keladigan ishni topa olmasdi. Shuningdek, sog`liqni saqlash, xalq ta'limi, maktabgacha ta'lim muassasalari juda og`ir ahvolga tushib qolgan edi. Bu iqtisodiyot sobiq ittifoqning so`nggi yillarida tanazzulga uchrab, iqtisodiy o`shish sur'atlari pasayib bordi. Sobiq ittifoqning tarqab ketishi tufayli respublikalar o`rtasidagi iqtisodiy aloqalarning buzilishi XX asr 90-yillarining boshida ishlab chiqarish hajmlari keskin kamayib ketishiga olib keldi.

O`zbekistonda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar sharoitida kam ta'minlangan aholi qatlamlarini, moddiy yordamga muhtoj kishilarni ijtimoiy himoya qilish davlat siyosatining muhim yo`nalishi hisoblanadi.

O`zbekistonda dunyoviy davlat tizimi amal qilib, insonlararo mehr-muruvvat munosabatlari, insonparvarlik g`oyalari, umuminsoniy qadriyatlar davlat ijtimoiy

siyosatining tamoyillari sifatida asos qilib olingan. Shuning uchun ham ijtimoiy yo`naltirilgan bozor iqtisodiyotining asosiy tamoyillaridan biri “demografiya sohasidagi real ahvolni, aholining mavjud turmush darajasini hisobga olgan holda bozor munosabatlariga o`tish bilan bir qatorda, odamlarni ijtimoiy himoyalash sohasida kuchli chora-tadbirlarni oldindan amalga oshirish” hisoblanadi.

Kam ta'minlangan aholini maqsadli, ishonchli ijtimoiy himoyalash uchun avvalambor, aniq ehtiyojlardan va imkoniyatlardan kelib chiqqan holda muhtoj oilalarga subsidiya, mikrokreditlar berish, ularga mikrofirma, kichik korxonalar, fermer va dehqon xo`jaliklarini tashkil etishi uchun sharoitlar yaratilmoqda.

Mehnat faoliyati bilan shug`ullanish imkoniyatiga ega bo`lmagan ijtimoiy yordamga muhtoj oilalarga ko`rsatiladigan ko`makning samaradorligini oshirish uchun davlat mablag`lari bilan bir qatorda, mehnat jamoalari, jamoat va hayriya tashkilotlari jamg`armalarining mablag`larini keng jalb qilish nazarda tutilmoqda. Kishilarning hayr-ehsonlari asosida nodavlat sug`urta, xayriya fondlarining tashkil etilishi hamda ularni kam ta'minlangan aholi qatlamlarini ijtimoiy himoya qilishga, turli ijtimoiy dasturlari amalga oshirishga yo`naltirish bugungi kunning dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi.

Davlat turli soliq, kredit imtiyozlari tizimini yaratish orqali fuqarolarning, jamoat tashkilotlari hamda xo`jalik sub'ektlarining homiylik, xayriya ishlariga mablag`lar ajratishlarini rag`batlantirish chora-tadbirlarini kuchaytirishi ham maqsadga muvofiqdir. Buning uchun iqtisodiy o`shish sur'atlarini yanada oshirish, iqtisodiyot sohasini rivojlantirish lozim bo`ladi. Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishga erishish uchun:

- investitsiyalarning yuqori o`shish sur'atlarini ta'minlashda xususiy kapitalning yetishmasligi;
- ichki bozorni rivojlantirishni ta'minlashda aholining to`lov qobiliyati yetishmasligi;
- iqtisodda monopol mavqening balandligi raqobatni va xususiy biznesni rivojlantirishdagi to`siq ekanligi;
- xususiy sektorning rivojlanishida ba'zi to`siqlarning saqlanib qolganligi, qonuniy ish olib borayotgan ishlab chiqaruvchilarga soliq yukining yuqoriligi;
- tashqi savdoning erkinlashtirilishi tugallanmaganligi;
- bank sohasidagi islohotlarning tugallanmaganligi va pul muomalasidagi kamchiliklarni hal etish kerak bo`ladi.

Iqtisodiy o`shish sur'atlarining oshib borishi bilan xalq turmush darajasi ham o`shib boradi, uning salomatligini mustahkamlashga, kam ta'minlangan aholini ijtimoiy himoyalashga qaratilgan ijtimoiy dasturlarni amalga oshirish imkoniyatlari kengayib boradi. Eng muhim insonlararo mehr-muruvvat va oqibatlilik kuchayishi uchun zamin yaratiladi.

4-asosiy savol: Mustaqillik yillarida ma'naviy hayot

4-savol bayoni:

O`zbekiston Respublikasi iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish bilan bir vaqtda ma'naviy merosimizni, madaniy qadriyatlarimizni tiklash va ularni xalqimizga

yetkazish borasida keng ko'lamda faoliyat ko'rsatmoqda. Respublika Prezidenti I.A.Karimov ta'kidlab o'tganidek, ma'naviyatning mohiyati shunchalik kengki, uni o'lchab ham, poyoniga yetkazib ham bo'lmaydi. U inson uchun butun bir olamdur.

Jamiyatimiz hayotida ma'naviy kamolotni tezlashtirish, milliy istiqloq mafkurasini shakllantirish, milliy qadriyatlarni o'rganish mustaqillikni mustahkamlashning asosiy vazifalaridan biridir. Hayotimizda ma'naviy kamolotni rivojlantirish, yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda ajdodlarimizning bizgacha yetib kelgan boy madaniy merosini o'rganish ham katta o'rin egallaydi. Milliy va diniy qadriyatlar, urf-odatlar, buyuk ota-bobolarimiz qoldirgan ma'naviy merosni o'rganish va targ'ib etish uchun keng imkoniyatlar yaratildi. Bu boradagi tadbirlar mustaqillikning dastlabki kunlaridan amalga oshirilmoqda. Jumladan, 1991 yili buyuk alloma, g'azal mulkingning sultoni Alisher Navoiy yubileyini o'tkazish katta voqea bo'ldi. Shoirning asarlari nashrdan chiqarildi. 1994 yili Mirzo Ulug'bek tavallud topgan kunning 600 yilligi keng ko'lamda, jahon miqyosida nishonlandi. YUNESKOning Parijdagi qarorgohida yubileyga bag'ishlangan haftalik va ko'rgazma ochildi.

Amir Temurning 660 yilligi 1996 yilda nishonlandi. YUNESKO tomonidan 1996 yil – Amir Temur yili deb e'lon qilindi. Mamlakatimizda Temur va temuriylar tarixi muzeyi ochildi, Amir Temurga haykallar barpo etildi, uning nomi bog'larga, xo'jaliklarga, ko'chalarga berildi.

Respublikamizda bizgacha yetib kelgan boy merosni o'rganish, milliy o'zlikni anglash, ma'naviy qadriyatlarni rivojlantirishga keng ko'lamda e'tibor berilmoqda. Islom olamining allomalari Iso at-Termiziy, Mahmud az-Zamaxshariy, Najmiddin Kubro, Naqshbandiy, Imom al-Buxoriy, Moturidiy, Marg'inoniy kabilarning to'yonalari keng ko'lamda nishonlanib, ularga bag'ishlab haykallar qo'yildi, asarlari chop etildi. Bundan tashqari xalq qahramonlarimizning to'yonalari ham o'tkazildi. Jumladan Jaloliddin Manguberding 800 yilligi, «Alpomish» dostoni yaratilishining 1000 yilligi katta tantanalar bilan nishonlandi.

Ma'naviy hayotni takomillashtirish borasida 1994 yili O'zR Prezidenti tomonidan «Ma'naviyat va ma'rifat» jamoatchilik markazini tuzish haqida farmon e'lon qilindi. Markaz tomonidan Imom al-Buxoriy yubileyiga bag'ishlab «Al-jome' as-sahih» (Ishonarli to'plam) va «Al-adab al-mufrad» (Adab durdonalari) o'zbek tilida nashr etildi.

1998 yilda Imom al-Buxoriy 1225 yilligi, Ahmad al-Farg'oniyni 1200 yilligi nishonlandi. Bularning barchasi O'zbekistonda chinakam milliy qadriyatlarni tiklash uchun yuritilayotgan katta ishlardan dalolat beradi.

Ma'naviy taqdriyatlarning tiklanishi uning bir bo'lagi bo'lgan diniy qadriyatlarga ham e'tiborni kuchaytirdi. 1992 yil Prezident Farmoni bilan Ramazon va Qurbon hayitlari umumxalq bayrami deb e'lon qilindi. Muborak Haj safari tiklandi. «Movarounnahr» diniy boshqarmasining faoliyati respublikamiz hayotida o'z o'rnini egalladi. Xalqining asrlar davomida nishonlanib kelgan «Navro'z» bayrami umumxalq bayrami sifatida qayta tiklandi.

Jamiyat taraqqiyotida ro'y berayotgan o'zgarishlarni tushunish, hur fikrlikka intilish uchun kishilarni yangi yo'ldan olib boruvchi g'oyaviy qarashlar ham

hozirgi kunning asosiy vazifalaridan biri bo`lib qolmoqda.

5-asosiy savol: Milliy istiqolol mafkurasi va milliy istiqolol g`oyasi

5-savol bayoni:

Jamiyatimizda siyosiy mustaqillikka erishib, iqtisodiy, madaniy-ma'rifiy ishlar amalga oshirilayotgan biri vaqtda kishilar ongida mustaqillik g`oyasi, milliy mafkura muhim o`rin olishi zarur edi. Busiz, ya'ni fikrlash, e'tiqod o`zgarmasdan bozor munosabatlariga o`tish davrida siyosiy-iqtisodiy barqarorlik mustahkam bo`lishi qiyin vazifa bo`lardi. I.A.Karimov milliy istiqolol mafkurasiga ta'rif berib, uning «asl ma'nosi eskicha aqidalardan xoli bo`lgan, mustaqil va yangicha fikrlovchi kishilarni tarbiyalashdan iborat» deydi. Mustaqillik g`oyasi va milliy mafkuraning xalqimizga to`g`ri yo`l ko`rsatuvchi, uni birlashtiruvchi, buyuk maqsad uchun butun kuchlarini uyg`unlashtiruvchi ahamiyatini nazarda tutib, Prezident I.Karimov 1993 yil 6 may O`zR Oliy Kengashining 2 chaqiriq XII sessiyasida «oldimizda turgan eng muhim maqsad bu – milliy istiqolol mafkurasini yaratish va hayotimizga tatbiq etishdir»degan edi. Kishilarimizni qaysi toifa va guruhdan bo`lishidan qat'i nazar ma'naviy inqirozdan chiqaradigan yagona milliy g`oya atrofida birlashtiradigan birdanqbir qudratli kuch milliy mustaqillik mafkurasi bo`ldi.

Yagona maqsad, yagona g`oya bo`lmasa jamiyat inqirozga uchraydi. Buni biz yaqin va olis tarixdan bilamiz. Milliy mafkura kelajak maqsadni ifodalaydigan, xalqimizning ming yillik tarixini buyuk kelajak bilan bog`laydigan, ana shu buyuk maqsad yo`lida kishilarimizni birlashtiruvchi bayroq vazifasini bajaradi.

O`zbekiston jamiyatining milliy istiqolol mafkurasi, o`z mohiyatiga ko`ra, xalqimizning asosiy maqsad-muddaolarini ifodalay digan, uning o`tmishi iva kelajagini bir-biri bilan bog`laydigan, asriy orzu-istaklarini amalga oshirishga xizmat qiladigan g`oyalar tizimidir.

Milliy istiqololimizning asosiy g`oyalari xalqimiz mustaqil taraqqiyot yo`lidagi bosh g`oyasidan kelib chiqadi. O`zbekiston xalqining milliy taraqqiyot yo`lidagi bosh g`oyasi – mustaqillikni mustahkamlash, ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot barpo etishdir. Milliy istiqolol mafkurasining asosiy g`oyalari: Vatan ravnaqi, yurt tinchligi, xalq farovonligi, komil inson, ijtimoiy hamkorlik, millatlararo hamjihatlik, diniy bag`rikenglikdir.

Bugungi kunda milliy istiqolol g`oyasini keng xalq ommasi ongiga singdirish borasida qator tadbirlar yushtirilmoqda. Bu borada ziyolilarimizning o`rni kattadir, chunki aynan ular milliy mafkuramizning, milliy istiqolol g`oyasining faol tashvi`otchi va targ`ibotchilaridir.

6-asosiy savol: Ta'lim to`g`risidagi Qonun va Kadrlar tayyorlash milliy dasturi

6-savol bayoni:

Istiqolol yo`lida qadam tashlab borayotgan Vatanimizdagi mavjud ma'naviy, madaniy omillarga e'tibor berish bilan birga fan, maorif, ta'lim-tarbiya ishlariga ham e'tibor kuchaytirildi.

Respublikamizda ta'limning yangi tizimini amalga oshirishda, O`zbekiston

hukumati tariximizdagi ta'lim jarayonlarini o'rganib chiqib, ta'limni isloh qilish dasturini tayyorladi. Barcha e'tibor ta'lim tizimlarini demokratik va insonparvarlik tamoyillari asosida takomillashtirib, uning moddiy texnika bazasini, zamon va davr talablari darajasiga ko'tarish va O'zbekistonning ma'rifiy salohiyatini kuchaytirishga qaratildi. Shu maqsadda 1997 yil 29 avgustda Respublikamizda «Ta'lim to'g'risidagi qonun va Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi» qabul qilindi.

Ta'limni isloh qilish quyidagi tamoyillar asosida olib boriladi:

- ta'lim-tarbiyaning insonparvarligi va demokratiyaviyligi;
- ta'lim tizimining uzluksizligi, izchilligi, ilmiyligi va dunyoviyligi;
- ta'limda umuminsoniy, milliy-madaniy va ma'naviy qadriyatlarning ustuvorligi;
- e'tiqodi, dinidan qat'i nazar barcha fuqarolar uchun ta'lim olish imkoniyatlari yaratilganligi;
- ta'lim muassasalarining siyosiy partiyalar va harakatlar ta'siridan xoliligi.

Kadrlar tayyorlash bo'yicha Milliy dastur har bir shaxs hamda davlat va jamiyat manfaatlarini iqtisodiy xolat va uning raqobatbardoshligi bilan bog'liq bir qator muammolarni echishga, hal qilishga yo'naltirilgan. «Kadrlar tayyorlash bo'yicha milliy dastur to'g'risida»gi Qonuni haqida Prezident I.Karimov O'zR Oliy Majlisining 9 sessiyasida bu qonun «Mustaqilligimizning bugungi va ertangi hayotimizning kafolati hisoblanadi», degan edi. Milliy dasturning maqsad va vazifalari, ularning asoslanganligi, muhimligi va muammolarni hal qilish yo'llari mustahkam ilmiy fundamentga tayanadi.

Birinchiidan, Milliy dastur negizida tizimli yondashuv etadi. Raqobatbardosh kadrlar tayyorlash muammosi va uni hal qilish yaxlit bir sistema kadrlar tayyorlash tizimining samarali ishlashga ta'sir ko'rsatuvchi o'zaro bog'langan barcha omollar bo'yicha ko'rib chiqiladi.

1. Ta'lim-tarbiya yo'nalishlari:

- kadrlar tayyorlash sifati va kadrlar raqobatbardoshligi;
- ma'naviyat va ma'rifat;
- professional ta'lim, fan va ishlab chiqarish integratsiyasi;
- iqtidorli bolalar va iste'dodli yoshlar;
- kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish;
- ilmiy-pedagogik kadrlar;
- qishloq maktablarini rivojlantirish;

2. Informatsion yo'nalish:

- axborot texnologiyasi va ta'limni informatizatsiyalash;
- o'quv jarayonini axborotlar bilan ta'minlash va XXI asr kutubxonasi;
- oliy professional ta'lim xolatini baxolash va kadrlar tayyorlashni bashorat qilish tizimi;

3. Ijtimoiy yo'nalish:

- bolalar va o'quvchi yoshlar salomatligi muxofazasi;
- maxsus ta'lim: alohida nuqsoniy tarbiya va ta'lim;
- ijtimoiy himoya.

Ikkinchiidan, raqobatbardosh kadrlarni tayyorlash vazifasini hal qilish

professional ta'limning hamma bosqich va tabaqalari uchun, xalqaro modellar va meyorlar asosida yaratiladigan ilmiy asoslangan, ilg'or ta'lim standartlari kompleksiga tayanadi.

Uchinchidan, milliy dasturda ko'zlagan rejalarni amalga oshirish negizida islohotlarni o'tkazish o'zbek modelining eng asosiy tamoyili islohotlarni bosqichma-bosqich o'tkazish printsipli yotadi.

Iqtidorli o'quvchi yoshlarni qo'llab-quvvatlash bo'yicha maqsadli davlat siyosati amalga oshirilmoqda.

1 bosqichda 1997-2001 yillar amaldagi kadrlar tayyorlashdagi tizimi salohiyatlarini saqlagan holda bor tizimning rivojlanishi uchun huquqiy, me'yoriy, ilmiy-metodik va moliyaviy moddiy shart-sharoitlarni yaratish bilan bog'liq bo'lgan vazifalar majmuasi hal qilindi.

2 bosqichda 2001-2005 yillar rejalashtirilgan masalalar bo'yicha Milliy dastur deyarli to'la amalga oshirildi.

3 bosqichda 2005 yildan keyingi yillar XXI asr raqobatbardosh kadrlarni tayyorlashning yalpi tizimini taraqqiy ettirish va takomillashtirish nazarda tutiladi.

Milliy dasturning birinchi va ikkinchi bosqichini amalga bajarilishi O'zRning mustaqillik yillarida erishgan intellektual va moddiy, ilmiy-metodik, me'yoriy va huquqiy potentsiallari, shuningdek, xorijiy mamlakatlarning ta'lim va fan, texnika va texnologiya, iqtisodiyot va madaniyat sohalaridagi yutuqlarga tayandi. Oliy ta'lim sohasidagi markazdan belgilash o'rniga kadrlar tayyorlashning mintaqaviy demokratik printsiplariga amal qilish siyosati o'tkazilmoqda. Oliy o'quv yurtlari ko'paymoqda. Reyting tizimi va test usuli asosida abituriyent va talabalarning bilimdonligini xolis baholash usullari joriy qilindi.

Ilmiy va ilmiy-pedagogik kadrlar tayyorlashga katta e'tibor berilmoqda. Yangi talablarga muvofiq ravishda aspirantura va doktoranturada kadrlar tayyorlashga keng yo'l ochildi. Oliy attestatsiya xay'ati faollik ko'rsatayapti. Iqtidorli o'quvchi yoshlarni qo'llab-quvvatlash bo'yicha maqsadli davlat siyosati amalga oshirilyapti. Maxsus fondlar yaratildi va qobiliyatli yoshlarni xorijdagi etakchi o'quv va ilmiy markazlarda o'qitish tashkil qilindi. O'zR Prezidentining davlat stipendiyalari, buyuk allomalar nomi bilan atalgan stipendiyalar joriy qilindi.

O'quv ta'lim va fan sohalarida xalqaro aloqalar kengaymoqda. Bir qator nufuzli xalqaro tashkilotlar bilan yaqin munosabatlar o'rnatilmoqda. Ta'lim sohasidagi xukumatlararo bitimlar tuzilgan. Ta'lim jarayonining mazmuniga oid muammolar sifat jihatdan yangi bosqichga ko'tarilmoqda. O'quv dasturlari, rejalariga o'sib kelayotgan avlodni ma'naviy-axloqiy tarbiyalash, odamiylik alomatlari kirib bormoqda. Gumanitar ijtimoiy iqtisodiy fanlar turkumi butunlay yangidan ko'rib chiqilmoqda. Ta'limning barcha tabaqalariga ma'naviyat, iqtisod, chet tillarini o'rganishga katta ahamiyat berilmoqda.

14-mavzu. O'zbekiston va jahon hamjamiyati

Asosiy savollar:

1. Tinchliksevar tashqi siyosat asoslarining ishlab chiqilishi, uning asosiy tamoyillari.
2. O`zbekistonning xorijiy mamlakatlar bilan hamkorligi.
3. O`zbekiston va Mustaqil Davlatlar Hamdo`stligi.

1-asosiy savol: Tinchliksevar tashqi siyosat asoslarining ishlab chiqilishi, uning asosiy tamoyillari.

1-savol bayoni:

Mustaqil O`zbekiston xalqaro aloqalarni yo`lga qo`yishi nuqtai nazaridan va o`z taraqqiyot istiqbollari uchun qulay geografik-strategik ahamiyatga ega. Markaziy Osiyoda geosiyosiy jihatdan markaziy o`rin tutgan O`zbekistonning ushbu mintaqada kuchlar nisbati va muvozanatini saqlash, barqarorlikni ta'minlash, hamkorlikni mustahkamlash imkoniyatlari bor.

Mustaqillikning dastlabki kunlaridan O`zbekistonning milliy manfaatlariga mos keladigan puxta tashqi siyosiy yo`lini belgilash, jahon hamjamiyatiga qo`shilish, xorijiy mamlakatlar bilan siyosiy, diplomatik, iqtisodiy, ilmiy-texnikaviy, madaniy aloqalar o`rnatish masalalari dolzarb vazifalar deb belgilandi. Chunki ittifoq davrida O`zbekiston tashqi dunyodan ajralgan, to`g`ridan-to`g`ri aloqa qila olmaydigan yopiq mamlakat bo`lib, tashqi siyosat yuritish tajribasiga hamda bu sohadagi kadrlarga ega emas edi.

O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 17-moddasida mamlakatimiz tashqi siyosati qoidalari qonunlashtirildi. Bu qoidalar «O`zR tashqi siyosiy faoliyatining asosiy printsiplari to`g`risida»gi, «Xorijiy investorlar va investitsiyalarga kafolat berish to`g`risida»gi, «Tashqi iqtisodiy faoliyat to`g`risida»gi kabi xujjatlarda asoslab berildi. O`zbekiston Prezidenti I.Karimovning Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining 48 (1993) va 5-yubiley (1995) sessiyalaridagi nutqlarida mustaqil O`zbekiston tashqi siyosatining bosh yo`nalishlari belgilab berildi. O`zbekiston hukumatining respublika tashqi siyosatidagi asosiy tamoyillari quyidagilardan iborat:

- mafkuraviy qarashlardan qat'iy nazar hamkorlik uchun ochiqlik, umuminsoniy qadriyatlarga, tinchlik va xavfsizlikni saqlashga sodiqlik;
- davlatlarning suveren tengligi va chegaralar daxlsizligini hurmat qilish;
- boshqa davlatlarning ichki ishlariga aralashmaslik;
- nizomlarni tinch yo`l bilan hal qilish;
- kuch ishlatmaslik va kuch bilan tahdid qilmaslik;
- inson huquqlari va erkinliklarini hurmatlash;
- ichki milliy qonunlar va huquqiy normalardan xalqaro huquqning umume'tirof etilgan qoidalari va normalarining ustuvorligi;
- davlatning, xalqning oliy manfaatlari, farovonligi va xavfsizligini ta'minlash maqsadida ittifoqlar tuzish, hamdo`stliklarga kirish va ulardan ajralib chiqish;
- tajovuzkor harbiy bloklarga va uyushmalarga kirmaslik;
- davlatlararo aloqalarda teng huquqlik va o`zaro manfaatdorlik, davlat milliy manfaatlarining ustunligi;

- tashqi aloqalarni ham ikki tomonlama, ham ko'p tomonlama kelishuvlar asosida rivojlantirish, bir davlat bilan yaqinlashish hisobiga boshqasidan uzoqlashmaslik.

Tashqi siyosatdagi ochiq-oydinlik, teng huquqlilik, demokratik tamoyillariga sodiqlik, umuminsoniy qadriyatlarni ulug'lash, respublika ijtimoiy hayotidagi demokratik jarayonga ta'sir qilish bilan birga O'zbekiston Respublikasi jahon hamjamiyatida mavqeini ham oshirib bormoqda.

2-asosiy savol: O'zbekistonning xorijiy mamlakatlar bilan hamkorligi.

2-savol bayoni:

Mamlakatimizning jahon xalqlari tinchligi va xavfsizligini mustahkamlashga qaratilgan tinchliksevar tashqi siyosati uning jahon miqyosida mustaqil davlat sifatida tan olinishini ta'minladi. O'zbekiston Respublikasi davlat suvereniteti dunyodagi ko'plab mamlakatlar tomonidan tan olindi, ularning barchasi bilan diplomatik, iqtisodiy, ilmiy-texnikaviy, madaniy aloqalar o'rnatildi va o'rnatilmoqda. Toshkentda 40 dan ortiq mamlakatning elchixonalari ochildi. O'zbekistonda 90 dan ortiq xorijiy mamlakatlar va xalqaro tashkilotlarning vakolatxonalari faoliyat ko'rsatmoqda.

O'zbekiston jahon iqtisodiyotiga integratsiyalashish yo'lidan borib, Jahon banki, Xalqaro valyuta fondi, Xalqaro moliya korporatsiyasi, Iqtisodiy taraqqiyotga ko'maklashuvchi tashkilot va boshqa moliyaviy tashkilotlarga a'zo bo'lib kirdi va ular bilan hamkorlik qilmoqda. Shu bilan birga O'zbekiston BMT doirasidagi ixtisoslashgan muassasalar – Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti, Xalqaro Mehnat tashkiloti, Jahon intellektual mulk tashkiloti, BMTning bolalar fondi, Xalqaro pochta ittifoqi, Elektr aloqasi bo'yicha xalqaro ittifoq, Jahon meteorologiya tashkiloti, Xalqaro olimpiada qo'mitasi va boshqa tashkilotlar bilan hamkorlik qilmoqda. Ularning vakillik tashkilotlari respublikamizda ochilib, faoliyat ko'rsatmoqda. O'zbekiston ko'pgina mintaqaviy tashkilotlar, chunonchi Yevropa Ittifoqi, NATO, EKO, Islom konferentsiyasi tashkiloti, Qo'shilmaslik harakati va boshqalar bilan ham samarali hamkorlik qilmoqda.

O'zbekiston o'zining tashqi siyosatida G'arbiy va Sharqiy Yevropa, Amerika, Tinch okean havzasi, Uzoq va Yaqin Sharq mamlakatlari, AQSh bilan ko'p tomonlama va ikki tomonlama aloqalarni rivojlantirishga katta ahamiyat bermoqda. Tashqi iqtisodiy aloqalarda respublikamiz iqtisodiyotiga xorijiy sarmoyalarni jalb etishga alohida e'tibor berilmoqda. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzurida investitsiyalarga ko'maklashish muassasalari – chet el investitsiyalari bo'yicha agentlik, tovar ishlab chiqaruvchilar va tadbirkorlar palatasi, Lizing kompaniyasi tashkil etildi. Xorijiy investitsiyalar yordami O'zbekistonda ko'plab qo'shma korxonalar barpo etilib, faoliyat ko'rsatmoqda. Jumladan AQShning «Nyumont Mayning» kompaniyasi bilan hamkorlikda oltin qazib olinadigan «Zarafshon-Nyumont» qo'shma korxonasi, Janubiy Koreya sarmoyadorlari bilan «O'zDEUavto», «O'zDEUelektroniks» qo'shma korxonalari faoliyat yuritmoqda. Germaniya, Turkiya, Xitoy va boshqa qator mamlakatlardagi firmalar bilan ham qo'shma korxonalar barpo etilgan va iqtisodiyotimizda

raqobatbardosh mahsulotlarni ishlab chiqarishga imkon yaratilgan.

O'zbekistonning barcha rivojlangan xorijiy mamlakatlar bilan iqtisodiy, siyosiy, madaniy, ilmiy-texnikaviy aloqalari kengayib bormoqda.

3-asosiy savol: O'zbekiston va Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi

3-savol bayoni:

1991 yil 8 dekabrda Minsk shahrida sobiq ittifoqning barham topishi munosabati bilan Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligiga asos solindi. MDH a'zolarining birgalikdagi harakatlariga quyidagi vazifalar kiritildi:

- tashqi siyosiy faoliyatlarni muvofiqlashtirish, mudofaa siyosati va tashqi chegarani muhofaza qilish;

- umumiy iqtisodiy muhitni rivojlantirish va Umumyevropa, Yevroosiyo bozorini shakllantirish;

- bojxona, aloqa, energetika tizimlarini rivojlantirish;

- ekologik, atrof-muhit xavfsizligini ta'minlash;

- uyushgan jinoyatchilikka qarshi kurashish.

O'zbekiston Respublikasi tashqi siyosatida Hamdo'stlik mamlakatlari bilan ikki tomonlama hamkorlikni yo'lga qo'yish va rivojlantirishga alohida ahamiyat berdi. 1991-2004 yillarda MDH davlatlari boshliqlarining 30 dan ortiq kengashlari bo'lib o'tdi va muhim hujjatlar imzolandi. Ular orasida xavfsizlik masalalari, tinchlikni saqlash, iqtisodiy hamkorlikni yo'lga qo'yish, iqtisodiy integratsiyani amalga oshirish kabilan muhim o'rin egalladi.

1993 yil Markaziy Osiyo rahbarlarining Almatida bo'lib o'tgan uchrashuvidan so'ng Markaziy Osiyo Hamdo'stligiga asos solindi. Hamdo'stlikka a'zo bo'lgan davlatlarga milliy mudofaani kafolatlashga, ilmiy texnika taraqqiyoti yutuqlari va aloqa vositalari, yangi texnologiyaga erishishi, xorijiy davlatlardan mahsulot tashish, zarur xom ashyo va tayyor mahsulotlarni keltirish hamda jahon bozoriga olib chiqish, ekologiya sohasida tadbirlarni birgalikda o'tkazish uchun imkoniyatlar yaratildi. Markaziy Osiyodagi yangi mustaqil davlatlar - Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston, Turkmaniston bilan hamkorlik qardoshlarcha do'stlik aloqalarini mustahkamlashga qaratilgan. O'zbekiston Markaziy Osiyo davlatlari bilan birgalikda mintaqaviy xalqaro tashkilotlarga a'zo bo'lib, mintaqamizdagi qator siyosiy, iqtisodiy, ekologik muammolarni hal qilishga harakat qilmoqda. Jumladan, Markaziy Osiyo hamjamiyati, Shanxay xalqaro tashkiloti, Yevropa-Osiyo Iqtisodiy Hamjamiyatining faol a'zosi sifatida mintaqada ekologik muhitni yaxshilash, terrorizm va narkobiznesga qarshi kurashish borasida muhim tashabbuslarni ilgari surdi.

O'zbekiston Respublikasining xalqaro huquqiy tashabbuslari jahon hamjamiyati oldida turgan mintaqaviy va global muammolarni hal etishga qaratilgan. O'zbekiston o'zining tinchliksevar, yaxshi qo'shnichilik, o'zaro foydali hamkorlikka qaratilgan siyosati va faoliyati bilan butun dunyoga tanildi, jahon hamjamiyatida o'zining munosib o'rnini egalladi.